

UN COP MÉS CAN XAMMAR: L'EDIFICI DELS MOSAICS

INTRODUCCIÓ.

L'actual plaça de can Xammar, on actualment s'ubica la seu de la policia local, se la coneix com un lloc arqueològic de trist record per les circumstàncies que el feren enderrocar i la destrucció d'informació que el mateix enderroc provocà. Enguany, la comunicació que es presenta té a veure amb un edifici localitzat en aquest jaciment.

Abans de la destrucció ja s'havia practicat una excavació i posteriorment se n'han anat fent diverses més. També abans de la primera intervenció arqueològica ja es coneixia el potencial de l'àrea, que havia estat punt de referència de molts estudiosos, especialment els locals, a través de diversos elements. Aquests elements eren bàsicament tres, el mosaic visible al pati de l'antiga casa Xammar, la curiosa història d'un tros de làpida i la referència escrita d'un llarg aqüeducte d'aigües realitzada per Baltasar Pi al segle XVIII.

En les excavacions es localitzaren dos edificis de diferents èpoques (Pera, 1992), i el que aquí tractarem és el més modern, que l'anomenarem edifici dels mosaics. L'altre, que el referenciarem com edifici soterrat, només l'explicarem de forma secundària i en funció del que expliquem de l'edifici dels mosaics.

La destrucció inevitable que patí el lloc ens va deixar molts punts per aclarir. Sota aquesta idea, crec que malgrat la destrucció del jaciment i la pèrdua d'una oportunitat d'extreure més informació, és precís de parlar-ne fent ressaltar tot allò que ens quedà en dubte a l'hora d'interpretar el jaciment. Aquesta comunicació també pretén proposar noves hipòtesis de treball en cas que es doni l'ocasió immillorable de reexcavar prop de l'àrea per llocs encara desconeguts.

Només em referiré a l'edifici dels mosaics perquè per si sol dona peu a molts dubtes i a més està relacionat amb els antecedents coneguts abans de la primera excavació realitzada. Així l'edifici és molt ric en continguts, però, a més, és el més controvertit quant a la funció atribuïda al llarg del temps, abans i després de l'excavació. En aquest treball vull prendre partit per una funcionalitat i intentar demostrar en base a què es pren partit, buscant paral·lels i establint propostes, cosa que fins ara s'havia realitzat sense explicitar exhaustivament els motius bàsics de la definició del jaciment.

Per això he anat basant el treball en els articles publicats pels diversos responsables d'excavació de les diferents campanyes, a més de material fotogràfic, dibuixos i plànols. He enfocat el treball en tres cossos principals, els antecedents, les troballes i la seva interpretació. En els antecedents més que explicar per igual els mosaics, la làpida i el text de Baltasar Pi, he cregut més interessant donar preferència a la làpida, que és la que ha creat més controvèrsia i escrits. En les troballes he anat lligant totes les excavacions practicades, correlacionant-les, i en la interpretació és on s'esbocen les hipòtesis de treball per a un futur més o menys llunyà.

ELS ANTECEDENTS. LA LÀPIDA.

Els antecedents escrits del jaciment són molts. Un dels motius de llur existència era el mosaic que hom podia veure al pati de la casa Xammar, construïda al segle XVII, i que en el seu moment destruï alguns altres mosaics de l'edifici romà en qüestió, com més tard s'esbrinà. Aquest vestigi doncs, ja era conegut, com a mínim, des del segle XVII, però només tenim referències escrites a partir del segle XVIII a través del viatger Francisco de Zamora (edició 1973). Aquest mosaic, diversos autors del segle XIX l'esmenten; fins i tot Puig i Cadafalch fa un dibuix de la part visible que publiquen Arabia i Pellicer, respectivament els anys 1883 i 1887. Pellicer (1887) relaciona aquest vestigi conegut amb un tros de làpida atribuïda a Mataró ja des del segle XVII, i també el relaciona, a través d'un text de Baltasar Pi del segle XVIII, amb una estructura romana al portal de les Penyes que hom creia que era un conducte d'aigües. L'existència d'un tros de mosaic en un pati d'una casa important a Mataró, ja feia preveure la possibilitat de fer més troballes a la zona. Quan Marià Ribas, a finals de 1963 i inicis de 1964, té l'oportunitat de gestionar l'excavació en enderrocar-se el casal de can Xammar, ja té un coixí de coneixements previs de l'àrea. Altrament el tros de la làpida té una història pròpia que va més enllà de Mataró.

S. Mariner (1973), en el seu llibre sobre inscripcions romanes a Barcelona, es refereix a una làpida fragmentada, que li manca un tros, però que el seu contingut ha estat reconstruït totalment amb l'ajuda d'antics escrits. Aquesta làpida fa referència a la família dels *Natal* (d'origen barceloní), on consta una part de la carrera política en l'Imperi de dues personalitats de la família, pare i fill, i que, a la seva vegada, ens informa que ambdós financien unes termes i els seus corresponents conductes d'aigües, sense especificar a quina ciutat. Rodà (1988) data aquesta làpida feta en marbre de Carrara-Luni l'any 125 d.C.

La història d'aquesta làpida és força llarga. Se suposa que en principi hauria d'estar adossada a una paret d'uns banys públics. Però en el transcurs d'un període de temps dilatat, que probablement va des que els banys foren amortitzats fins al segle XII (Fabre *et al.* 1984), aquesta devia ser enretirada del seu lloc originari, trencada en tres trossos i que tal vegada són tornats a utilitzar. Aquesta làpida fou dividida per la meitat i la meitat esquerra fou altre cop dividida en dues meitats més. No se sap si la divisió tripartita fou realitzada en un mateix moment, o bé primer fou partida per meitats iguals i posteriorment fou subdividida la meitat esquerra.

hagi força indicis a favor per creure-ho. Com també és cert que a Mataró tampoc no hi ha proves concloents ni per la banda afirmativa ni per la negativa, malgrat que hi ha uns quants indicis o casualitats, depenent del grau d'escepticisme dels autors (Pellicer, 1887; Ribas, 1968 i 1990). Amb tot això és cert que aquest enrenou ajudà a predeterminar bastants estudiosos locals de creure que l'edifici del mosaic de can Xammar pogués ésser unes termes públiques.

LES ESTRUCTURES APAREGUDES A CAN XAMMAR EN DIVERSES CAMPANYES. CORRELACIONS.

A la campanya entre els anys 1964-1968 Marià Ribas (1990) detectà una habitació emmosaïada ja en part visible sota el safareig del pati de can Xammar. Tant part d'aquesta habitació com la continuació de les estructures vers el seu nord-oest estaven tallades per una paret mitgera d'una casa veïna de can Xammar. Aquella àrea més enllà de la paret mitgera va ser posteriorment excavada per Francesc Gusi el 1970 (1990). Així, l'excavació de Marià Ribas es dedicà a l'exhumació de les àrees sud-est i nord-est i una petita part de l'àrea sud-oest a l'entorn d'aquesta sala emmosaïada.

L'habitació amb paviment emmosaïat amidava 9,25 x 11,05 mts i tenia 3 portes amb la seva corresponent llinda. Dues d'elles amidaven 1,65 mts. de llum, una estava al mur sud-est i l'altra al mur nord-oest. Aquestes dues portes malgrat que estaven en parets oposades, no es trobaven encarades una amb l'altra i tampoc no estaven centrades respecte al mur que ocupaven; la del mur nord-oest es situava més cap a la cantonera oest, mentre que la del mur sud-est estava molt més a prop de la cantonera est. La tercera era més estreta, feia 0,85 mts, i estava situada just al costat de la cantonera oest del mur sud-oest. Els murs d'aquesta sala eren d'amplada regular, aproximadament 0,65 mts., excepte el mur sud-est on hi havia una de les portes grans, que amidava 1,10 mts. d'amplada. Aquesta habitació s'aposenava sobre anteriors estructures romanes, en concret sota el paviment, a l'àrea nord de l'habitació hi havia un pou cegat. Mercès a un hipogeu, es va saber que aquest pou era fet amb molta cura, amb carreus petits, ben tallats i encarats uns amb els altres.

Vers el sud-est de l'habitació, com dèiem, hi havia una porta d'1,65 mts. de llum que accedia a una altra habitació, també de grans dimensions, que segons l'exhumat amidava 13,6 x 7,25 mts, no sabent quina continuïtat tenia vers el sud-oest. Destaca el fet que la paret sud-est té una amplada considerable respecte a la resta de parets de l'edifici, fa 1,25 mts. Recordem que la paret sud-oest de la sala del mosaic que fa de mitgera amb l'habitació que estem tractant, també té una amplada considerable d'1,10 mts. Les seves parets eren com les de la resta de l'edifici trobat per Marià Ribas. A la paret nord-est hi havia adossades dues piscines, una amidava 3,20 x 3,65 mts i aprofundia 1 metre, i l'altra feia 3,00 x 3,65 mts i aprofundia 1.10 mts. Les dues estaven de costat i es comunicaven a través d'un forat a la paret mitgera, a més, tenien el corresponent desguàs. Ambdues tenen un banc de 45 cms d'amplada que també servia per accedir a l'interior de les piscines.

Al nord-est de la sala emmosaïada i al nord-oest de les piscines hi havia dues habitacions de 6,35 x 3,65 mts. i 4,7 x 3,65 mts respectivament. Ambdues habitacions semblen donar l'esquena a la sala central emmosaïada. La primera tenia una llinda de porta al mur nord-est que amidava 1,80 mts. La segona comunicava a un passadís emmosaïat. El passadís es trobava trencat per dipòsits de pedra i sitges col·locats el segle XVII. En arrencar el mosaic s'hi trobà una claveguera que anava en direcció a la baixada de les Espenyes. Era ben consistent amb tapa de coberta plana.

Al sud-oest de la sala central emmosaïada es localitzà una habitació de dos metres d'amplada i una possible llargada que a l'excavació de Gusi semblava tenir 11,05 mts. Donava l'aparença que fos tot un passadís al costat de la sala emmosaïada. Ara bé, M. Ribas deia que l'habitació era 0,80 mts més profunda que l'habitació del mosaic. En l'excavació de 1970 hom descobreix quelcom de diferent del que constata Ribas.

Durant el juny i juliol de 1968 és quan es procedeix a la quasi total destrucció de l'edifici excavat per M. Ribas (1968). Llavors es descobreixen noves estructures a l'àrea nord-est respecte a la sala central del mosaic. Adossada al mur nord-est del passadís emmosaïat i prop de la cantonera sud hi havia una sala semicircular que feia 3,53 x 3,22 mts, i també estava emmosaïada. Aquesta sala tenia un doble mur, a l'espai entremig hi havia un espai obert que tenia quatre sortides a través de clavegueres, una de les quals connectava amb la trobada en aixecar el mosaic de passadís. Les altres anaven en direcció est, una, però, tombava en un moment donat en direcció sud-est, i també canviava de coberta, de plana passava a apuntada. Una de les que es dirigien vers l'est passaven just al costat de les piscines i també serviria per a desguassar-les.

A 1970 es reprèn l'excavació de l'àrea més enllà de la paret mitgera, al nord-oest de l'habitació central del mosaic (Gusi, 1990). Es trobà la cantonera oest de la mateixa habitació emmosaïada i la petita porta del mur sud-est per la qual s'accediria al suposat passadís que estava a 0,80 mts. per sota el nivell del sòl de la sala del mosaic, segons M. Ribas (1990). Però es trobà un paviment al mateix nivell que la sala del mosaic, i el mur oposat al de la petita porta es troba a 3,5 mts, mentre que Ribas (1990) diu que el passadís que ve de l'habitació de les piscines i que està adossat al mur sud-est de la sala del mosaic té dos metres d'amplada. L'única coincidència entre Ribas i Gusi és en descriure el paviment de *signinum* el qual és ben reforçat. Ara bé, la paret de límit que troba Gusi (1990) a 3,5 mts del mur de la petita porta té dues fileres de rajoles *semilateres* per sobre de la paret de fonamentació. Aquesta paret es troba destruïda pel cantó oest, i hom pot veure a la base del lloc on està destruït el mur una altra paret que té a vista una filerada de rajoles *besali* partides, i que es troba perpendicular a aquest mur destruït. Aquest muret feia 1,5 mts. i també es troba trencat, no sabem com continua. És en aquesta alçada que el paviment també sembla trobar-se trencat. Així tenim dos fets: la similitud de la factura d'aquests dos trams de paret, i el fet que si sumem 1,5 del petit mur arrasat i els 2 mts. d'amplada del passadís que Ribas trobà ja tenim 3.5 mts., que és el que amida l'habitació que Gusi troba al costat de la petita porta provinent

hagi força indicis a favor per creure-ho. Com també és cert que a Mataró tampoc no hi ha proves concloents ni per la banda afirmativa ni per la negativa, malgrat que hi ha uns quants indicis o casualitats, depenent del grau d'escepticisme dels autors (Pellicer, 1887; Ribas, 1968 i 1990). Amb tot això és cert que aquest enrenou ajudà a predeterminar bastants estudiosos locals de creure que l'edifici del mosaic de can Xammar pogués ésser unes termes públiques.

LES ESTRUCTURES APAREGUDES A CAN XAMMAR EN DIVERSES CAMPANYES. CORRELACIONS.

A la campanya entre els anys 1964-1968 Marià Ribas (1990) detectà una habitació emmosaïada ja en part visible sota el safareig del pati de can Xammar. Tant part d'aquesta habitació com la continuació de les estructures vers el seu nord-oest estaven tallades per una paret mitgera d'una casa veïna de can Xammar. Aquella àrea més enllà de la paret mitgera va ser posteriorment excavada per Francesc Gusi el 1970 (1990). Així, l'excavació de Marià Ribas es dedicà a l'exhumació de les àrees sud-est i nord-est i una petita part de l'àrea sud-oest a l'entorn d'aquesta sala emmosaïada.

L'habitació amb paviment emmosaïat amidava 9,25 x 11,05 mts i tenia 3 portes amb la seva corresponent llinda. Dues d'elles amidaven 1,65 mts. de llum, una estava al mur sud-est i l'altra al mur nord-oest. Aquestes dues portes malgrat que estaven en parets oposades, no es trobaven encarades una amb l'altra i tampoc no estaven centrades respecte al mur que ocupaven; la del mur nord-oest es situava més cap a la cantonera oest, mentre que la del mur sud-est estava molt més a prop de la cantonera est. La tercera era més estreta, feia 0,85 mts, i estava situada just al costat de la cantonera oest del mur sud-oest. Els murs d'aquesta sala eren d'amplada regular, aproximadament 0,65 mts., excepte el mur sud-est on hi havia una de les portes grans, que amidava 1,10 mts. d'amplada. Aquesta habitació s'apoyava sobre anteriors estructures romanes, en concret sota el paviment, a l'àrea nord de l'habitació hi havia un pou cegat. Mercès a un hipogeu, es va saber que aquest pou era fet amb molta cura, amb carreus petits, ben tallats i encarats uns amb els altres.

Vers el sud-est de l'habitació, com dèiem, hi havia una porta d'1,65 mts. de llum que accedia a una altra habitació, també de grans dimensions, que segons l'exhumat amidava 13,6 x 7,25 mts, no sabent quina continuïtat tenia vers el sud-oest. Destaca el fet que la paret sud-est té una amplada considerable respecte a la resta de parets de l'edifici, fa 1,25 mts. Recordem que la paret sud-oest de la sala del mosaic que fa de mitgera amb l'habitació que estem tractant, també té una amplada considerable d'1,10 mts. Les seves parets eren com les de la resta de l'edifici trobat per Marià Ribas. A la paret nord-est hi havia adossades dues piscines, una amidava 3,20 x 3,65 mts i aprofundia 1 metre, i l'altra feia 3,00 x 3,65 mts i aprofundia 1.10 mts. Les dues estaven de costat i es comunicaven a través d'un forat a la paret mitgera, a més, tenien el corresponent desguàs. Ambdues tenen un banc de 45 cms d'amplada que també servia per accedir a l'interior de les piscines.

Al nord-est de la sala emmosaïada i al nord-oest de les piscines hi havia dues habitacions de 6,35 x 3,65 mts. i 4,7 x 3,65 mts respectivament. Ambdues habitacions semblen donar l'esquena a la sala central emmosaïada. La primera tenia una llinda de porta al mur nord-est que amidava 1,80 mts. La segona comunicava a un passadís emmosaiat. El passadís es trobava trencat per dipòsits de pedra i sitges col·locats el segle XVII. En arrencar el mosaic s'hi trobà una claveguera que anava en direcció a la baixada de les Espenyas. Era ben consistent amb tapa de coberta plana.

Al sud-oest de la sala central emmosaïada es localitzà una habitació de dos metres d'amplada i una possible llargada que a l'excavació de Gusi semblava tenir 11,05 mts. Donava l'aparença que fos tot un passadís al costat de la sala emmosaïada. Ara bé, M. Ribas deia que l'habitació era 0,80 mts més profunda que l'habitació del mosaic. En l'excavació de 1970 hom descobreix quelcom de diferent del que constata Ribas.

Durant el juny i juliol de 1968 és quan es procedeix a la quasi total destrucció de l'edifici excavat per M. Ribas (1968). Llavors es descobreixen noves estructures a l'àrea nord-est respecte a la sala central del mosaic. Adossada al mur nord-est del passadís emmosaiat i prop de la cantonera sud hi havia una sala semicircular que feia 3,53 x 3,22 mts, i també estava emmosaïada. Aquesta sala tenia un doble mur, a l'espai entremig hi havia un espai obert que tenia quatre sortides a través de clavegueres, una de les quals connectava amb la trobada en aixecar el mosaic de passadís. Les altres anaven en direcció est, una, però, tombava en un moment donat en direcció sud-est, i també canviava de coberta, de plana passava a apuntada. Una de les que es dirigien vers l'est passaven just al costat de les piscines i també serviria per a desguassar-les.

A 1970 es reprèn l'excavació de l'àrea més enllà de la paret mitgera, al nord-oest de l'habitació central del mosaic (Gusi, 1990). Es trobà la cantonera oest de la mateixa habitació emmosaïada i la petita porta del mur sud-est per la qual s'accediria al suposat passadís que estava a 0,80 mts. per sota el nivell del sòl de la sala del mosaic, segons M. Ribas (1990). Però es trobà un paviment al mateix nivell que la sala del mosaic, i el mur oposat al de la petita porta es troba a 3,5 mts, mentre que Ribas (1990) diu que el passadís que ve de l'habitació de les piscines i que està adossat al mur sud-est de la sala del mosaic té dos metres d'amplada. L'única coincidència entre Ribas i Gusi és en descriure el paviment de *signinum* el qual és ben reforçat. Ara bé, la paret de límit que troba Gusi (1990) a 3,5 mts del mur de la petita porta té dues fileres de rajoles *semilateres* per sobre de la paret de fonamentació. Aquesta paret es troba destruïda pel cantó oest, i hom pot veure a la base del lloc on està destruït el mur una altra paret que té a vista una filerada de rajoles *besali* partides, i que es troba perpendicular a aquest mur destruït. Aquest muret feia 1,5 mts. i també es troba trencat, no sabem com continua. És en aquesta alçada que el paviment també sembla trobar-se trencat. Així tenim dos fets: la similitud de la factura d'aquests dos trams de paret, i el fet que si sumem 1,5 del petit mur arrasat i els 2 mts. d'amplada del passadís que Ribas trobà ja tenim 3.5 mts., que és el que amida l'habitació que Gusi troba al costat de la petita porta provinent

de la sala emmosaïada. Això porta a deduir que estem davant de dos àmbits diferents: el trobat per Gusi és una petita habitació, i el trobat per Ribas és un passadís a nivell diferent, que potser connectaven entre ells. La diferència de 80 cms. de profunditat que detectà Ribas del passadís de 2 metres respecte a la sala de la petita porta de retruc afecta la situació de la gran sala amb piscines, que si el nivell d'accés al passadís és a 80 cms per sota del nivell de la sala dels mosaics, també podem deduir que, o bé la sala dels mosaics està a major alçada que la sala de les piscines, o bé aquest passadís està per sota del nivell de la resta d'habitacions. Pel pendent natural del terreny, hom pot creure més possible la primera opció. Malauradament Ribas no descriu en cap moment l'existència de graons, i només parla del paviment d'*opus testaceum* quan es descobreix el mur d'1.25 d'ample de l'habitació de les piscines, sense aclarir si el seu nivell està per dessota del dels mosaics.

Respecte al mur sud-est de la sala en *opus signinum* i accés a través d'una porta petita, hi ha una distància de 3,50 mts. fins arribar a l'altre mur situat paral·lel i més enllà d'aquest primer. Aquest mur paral·lel, a la seva vegada, es troba a 3 mts. de la claveguera de carrer que Gusi trobà paral·lela a tots aquests murs, sempre situats en el quadrant sud-oest. Aquest mur, a 3 metres de la claveguera del *kardo* segons Gusi, té una fonamentació amb *semilateres* i per sota un gruix de formigó. També per dessota del formigó creua una claveguera secundària que prové en diagonal d'un punt més alt, que quan travessa la paret canvia de direcció per anar perpendicular a la claveguera del *kardo*, on es deu abocar. També en canviar la direcció canvia de coberta, de plana passa a apuntada. Aquest comportament és força similar a una altra claveguera, ja descrita, de les que desguacen a la sala semicircular.

Sota aquest conjunt de construccions que probablement es relacionen amb la construcció trobada amb Ribas, Gusi trobà un altre edifici més antic i que estaria soterrat respecte al nivell del carrer. Això sembla confirmar-ho la profunditat de la sala, uns tres o quatre metres per dessota de les anteriors construccions que estan proporcionalment a nivell de la claveguera del *kardo* i la claveguera secundària, així com els graons en pedres que es trobaven adossats al mur sud prop de l'angle sud-oest.

El 1987 J. Pera (1992) continuà l'excavació més al nord-est del que Gusi va realitzar i es trobà el final de l'habitació soterrada, esbrinant que amidava 10 x 5 mts, i a més que no era l'única habitació soterrada, ja que al costat del mur nord-est se'n trobà una altra de factura similar. També es detectà la continuació del mur anomenat de *semilateres*. Malgrat que Pera no troba que la fonamentació del mur fóra com descriu Gusi, sí té una factura similar a la resta de l'edifici al qual sembla pertànyer el de la sala amb el mosaic. Així doncs el límit a l'oest d'aquest edifici encara no s'ha determinat. A més de tot això, Pera trobà un mur tardo-imperial d'una factura bastant dolenta.

Recentment aquest estiu, el 1994, l'equip de l'àrea d'Intervencions Arqueològiques (Graupera, 1994) ha realitzat una altra excavació de salvament a la zona amb motiu d'un agençament de l'Enher, i s'ha retrobat la cantonera oest de l'habitació

del mosaic i part de l'entrada vers la sala del paviment en *signinum* gruixut. Tant de bo els arqueòlegs hagin pogut determinar la data *post quem* de la instal·lació dels mosaics.

A nivell cronològic *ante quem*, tant Ribas com Gusi poca cosa poden dir respecte a l'edifici de l'àrea emmosaïada. Els nivells arqueològics per sobre dels mosaics pertanyents a aquest edifici es troben arrasats, i els materials surtiren remenats i barrejats amb els d'altres èpoques posteriors.

Malgrat l'escassa troballa de materials arqueològics catalogats en la campanya de 1964-68 (1990) destaca la ceràmica: fragments de terra sigil·lata llisa, sigil·lata hispanocristiana, parets fines amb reflexos metàl·lics. També hi és present material constructiu com pedres de cornisa motllurada, carreus de gran mida, peces de marbre de colors per a aplacats de parets, trossos d'*opus signinum*, fragments d'estucs, canonades, rajoles en forma de quart de cercle per a fer columnes, rajoles estampades, *tubuli*, *tegula mammatae* i una peça ceràmica amb un enreixat de forats que sembla servir de desguàs o bé de sortida de vapors. Aquests elements constructius demostren la sumptuositat de les estructures trobades en aquella campanya.

La re-excavació de l'àrea que va trobar Gusi (1990) i que continuava la que havia trobat M. Ribas, podria donar certa solució cronològica a la resta de l'edifici. Dels materials constructius destaquen la reutilització d'una làpida del segle I d.C. Entre d'altres elements constructius detectats destaquen fragments de marbre *pavonazzo*. El mur que Gusi anomena de *semilateres* s'aposenja directament sobre un terraplè que oblitera les estructures anteriors.

De l'excavació de 1987 (1992), a través dels materials mobiliars es confirma la cronologia d'inutilització de l'edifici soterrat. Quant a èpoques més modernes, trobem un mur que els materials daten del baix imperi. Quant a material constructiu trobat, es localitzaren trossos de paviments d'*opus signinum* i *tessellatum* i estuc datats del període tardo-republicà-augustal barrejats amb d'altres materials de cronologia Flàvia. També s'hi ha trobat tègula amb vora, ímbrex, tovet, rajola, *crusta* de marbre, morter de calç, fragments de *tegula mammatae*, rajoles tipus *bipedal*.

INTERPRETACIÓ DE L'EDIFICI DELS MOSAICS.

Situació topogràfica.

L'edifici s'ubicava a un cantó del turó, on s'aposenja l'actual casc antic de Mataró. Precisament al seu costat nord-est s'inicia un pendent, el del carrer de les Espenyes, vers el carrer anomenat de l'Hospital (aquest carrer ve precedit pel carrer anomenat el Rierot que, com el seu nom indica, acull aigües procedents de les rieres naturals de l'àrea de Valldeix). Per la banda sud del jaciment trobem un altre pendent no visible que tapa els patis de les cases arrencades de cara al Camí Ral.

Per tant, si seguim la topografia del terreny estem davant un límit natural perquè la ciutat romana aposentada sobre el turó no seguís pendent avall, a menys que no adobessin el subsòl a fi de poder edificar en pendent. Hi ha qui precisament diu que és possible que les estructures aparegudes l'any 1970 a la baixada de les Espenyas servissin de terraplè per suportar edificacions prop d'aquest pendent (Cerdà i Pérez, 1991, p. 142). Ben cert és que més enllà dels terrenys en pendent no s'han localitzat més troballes urbanístiques d'època romana.

Sobre la topografia urbanística de la Mataró romana sempre s'ha dit que aquesta s'organitzava sobre el turó on es troba el casc antic, seguint una normativa urbanística generalitzada d'origen militar per a quasi totes les noves fundacions en les colònies. Això és, sobre una estructura quadrangular s'ubiquen els carrers en quadrícula, bo i que en el cas de Mataró es modificaria lleument segons la topografia natural del lloc. Així que entre la Riera i la baixada de Sant Simó, i la plaça de la Peixateria i prop del portal del Valldéix s'han localitzat diverses vegades vestigis del que era Iluro. En el cas de can Xammar ens trobem amb els vestigis situats a la part més oriental de la ciutat romana, i prop d'una àrea en vessant pronunciada.

A través dels vestigis exhumats al llarg del temps i en la mateixa excavació, i a través del que han dit els investigadors sobre la urbanística romana de la ciutat, cal pensar quina era la situació de l'edifici dels mosaics respecte a l'*oppidum* d'Iluro.

L'edifici semblava estar integrat a un carrer de la ciutat (un dels carrers *kardines* secundaris, amb orientació nord-sud), atesa la presència de la claveguera trobada a l'excavació de 1970 i que és paral·lela al mur que Gusi anomena de *semilateres* situat al quadrant SO. Aquesta claveguera podia ser la continuació d'una de ja localitzada al Fossar Xic i que passaria per la plaça Beat Salvador, per on sembla desviar-se lleugerament uns metres més cap a l'esquerra (Ribas, 1949).

També cal considerar si l'edifici estava o no dins muralles. D'entrada hom creuria que efectivament ho estava, pel simple fet que un carrer *kardo* es localitzà a un cantó de l'edifici dels mosaics. A la llum de les diverses troballes properes a can Xammar es poden plantejar diverses hipòtesis sobre això, a demostrar en futures intervencions en les zones implicades. Contemplen, doncs, diverses propostes. Si es confirmés que el tros de mur trobat el 1989 al carrer Barcelona (Clariana, 1994) enllaça amb un altre de localitzat per Ribas l'any 1963 al carrer Sant Cristòfol (Ribas, 1964), hom podria dir que respecte a can Xammar l'edifici dels mosaics es troba intramurs. Com que Ribas (1964) diu que el mur del carrer Sant Cristòfol fa aproximadament dos metres d'ample, es podria creure que no formaria part del mur més oriental de can Xammar, el qual medeix 1,25 mts. Potser aquest gruix correspon a la protecció de l'edifici d'un pendent fort que s'inicia abans d'arribar al llenc de muralles que miren vers mar. Si en canvi, també es considerés la troballa de Ribas l'any 1948 (Ribas, 1949) a la plaça de Sant Cristòfol com a muralla, llavors can Xammar restaria extramurs. En aquest cas, tenint present les troballes del carrer Barcelona i del carrer Sant Cristòfol, hom podria intuir dos moments diferents en la construcció del perímetre de la ciutat, al menys pel que fa al llenc

marítim de muralla, i que l'edifici dels mosaics formés part d'una ampliació i remodelació urbanística. Ara bé, Clariana (1994) proposa que aquesta troballa podria ser també un *decumanus* secundari. Llavors tindrien que l'edifici dels mosaics estaria flanquejat per dos carrers secundaris, un *kardo* i un *decumanus*.

Tal i com està ubicat l'edifici, hom suposa que estava a un racó de la ciutat, ocupant un espai ample. El que s'ha trobat fins ara ocupa aproximadament 35x35 metres, i no sabem si l'edifici anava més enllà del que fins ara hem localitzat. Si més no, estem davant un edifici força important. Per altra banda, com abans apuntàvem, està flanquejat per un carrer *kardo* secundari amb la possibilitat d'estar també flanquejat per un carrer *decumanus* secundari. Certament a Iluro s'han determinat quasibé uns quatre carrers *kardines*, entre els quals la distància de separació oscil·la entre 36 i 38 metres. Hem de tenir en compte que la claveguera del *kardo* més occidental està també a un 35 metres dels trossos de muralla paral·lels a l'actual Riera. Així doncs tenim una divisió nord-sud de la ciutat romana força regular. Hem de suposar que també passaria el mateix per als carrers *decumani* de la ciutat de direcció est-oest. Si contempléssim les restes arqueològiques del carrer Sant Cristòfol trobades l'any 1963 (1964) i les del carrer Barcelona l'any 1989 (1994), com el pany de les muralles encarades a mar, i les restes trobades l'any 1948 (1949) també a la plaça de Sant Cristòfol com un carrer *decumanus*, tornem a trobar un mida de 38 metres de separació entre les respectives restes arqueològiques. Així suposem que les illes de cases a Mataró tenen una mida quasibé força regular, entre 38 x 38 metres o 36 x 36 metres o 36 x 38 metres, depenent dels carrers que s'encreuessin. Així *Iluro* podia tenir una distribució urbanística força acurada, seguint possiblement d'una forma més o menys regular les mesures dels *actus versus quadratus* que corresponien a 120 peus per 120 peus de cada cantó, tenint en compte que els peus equivalen a 29,57 cms i, per tant, 120 peus eren 35,484 metres.

Abans de la construcció de l'edifici dels mosaics l'àrea havia estat prèviament urbanitzada. Es coneix la pre-existència d'un pou cegat per la nova construcció, i a més a més sabem la presència d'un edifici soterrat que ocupava com a mínim dues habitacions de 10 x 5 metres respectivament. Se suposa que aquestes es construïren en un moment del segle I a.C., i mentre no es confirmi la realitat de les estructures trobades entre la plaça de la Peixateria i la plaça Xica, no sabrem quina era la seva situació respecte a la muralla. Un cop es reorganitza l'espai de la ciutat, s'anul·len aquestes construccions de l'àrea i potser també s'amplia la xarxa viària per construir com a mínim aquest edifici dels mosaics.

També s'observa que per a la construcció de les habitacions soterrades no s'ha tingut cura d'engruixir els murs del quadrant NE com passa en l'edifici posterior. Per tant no es creia oportú protegir-les del pendent d'aquella àrea. Si les parets són més gruixudes i fetes amb pedres més grans és, més aviat, per la naturalesa soterrada de la construcció, i a més s'apliquen a tots els murs de les habitacions.

Un cop s'amortitzen aquestes habitacions, la seva àrea soterrada s'oblitera de terres de forma ben acurada, per poder posar a sobre una altra construcció que té unes mides considerablement més grans que el que hi havia originalment a l'àrea.

Suposem que la construcció del nou edifici ha hagut de destruir les habitacions superiors a les dues habitacions soterrades. Un fet és que en el farciment es localitzaren restes d'estucs pintats i mosaics amb datació tardo-republicana, que potser formaven part d'aquestes habitacions destruïdes. El pou si no estava inutilitzat abans també es degué destruir en fer la nova construcció. Sobre aquesta base tan ben preparada es construeix el nou edifici amb mosaics que ja era parcialment visible fa tants anys.

Tècniques i elements constructius.

Quant a les mesures de l'edifici que fins fa poc hem esmentat, cal fer una precisió important. El cos principal de l'edifici dels mosaics fou trobat bàsicament durant les campanyes dels anys 1964-68 dirigides per M. Ribas. Ara bé, tant F. Gusi l'any 1970 com J. Pera l'any 1987, trobaren unes altres estructures que aquí s'interpreten com formant part del conjunt inicial trobat per Marià Ribas. Gusi, a part de trobar el tancament oest de la gran sala del mosaic així com l'habitació amb paviment *opus signinum*, també trobà una paret que ell anomena de *semilateres* que en un punt determinat està creuat per una clavaguera que es dirigeix vers la del *kardo*. J. Pera troba el mur que ell anomena unitat estratigràfica 9 i que relaciona, topogràficament, amb la paret de *semilateres* que Gusi trobà; bo i que la seva localització sembla correcta, Pera aprecia unes diferències formals vers les constatades per Gusi. En aquest estudi s'interpreten totes aquestes estructures com formant part d'un mateix edifici, encara que Gusi no ho cregués així, seguint d'aquesta manera el plànol que J. Pera proposa (1987, p. 34) i que, per tant, l'autor implícitament suposa. Si s'observa detingudament sobre plànol, el lligam es fa inevitable. Sobre aquesta base deduïm unes mesures aproximades si més no per a l'edifici dels mosaics, que aparentment, i si no es demostra el contrari, té unes mesures regularment quadrades de 35x35 mts. Un cop definit aquest aspecte, encarem ara la seva traça constructiva.

Malauradament sobre els murs de l'edifici dels mosaics abunden només plànols i referències escrites, quant a testimonis fotogràfics no en tenim masses, especialment pel que fa a l'excavació realitzada per Marià Ribas. Potser és en l'excavació realitzada per F. Gusi que ja trobem algunes fotografies de les parets de l'edifici en qüestió. Sobre les poques fotografies, els abundants dibuixos i les referències escrites intentarem esbrinar la tècnica constructiva de l'edifici.

Un edifici romà ben conservat pot informar dels seus murs, paviments, revestiments i sistema de coberta, a més d'altres accessoris com poden ser les clavegueres. El que s'ha conservat a l'edifici dels mosaics és ben poca cosa. El nivell de coberta que normalment en edificis ben conservats solem trobar caigut sobre el paviment, mercès al pas del temps, en el cas de can Xammar les traces són nul·les, perquè precisament la contínua activitat urbana que patí l'àrea anul·la aquesta mena possible de traça arqueològica. En tot cas ens trobem amb restes soltes i sense contextualització directa, com són cornises de pedra amb motllures clàssiques, fragments de tègules i imbrices. Els murs es troben a un nivell força arranat al nivell del paviment i el seu revestiment es pot intuir en alguns casos. Quant als paviments no tots es conservaren però sí tenim més varietat, que tant

poden ser en *opus signinum*, en *opus tessellatum* i en *opus sectile*. I finalment hem pogut esbrinar sobre la preparació d'aquests sòls i l'existència de clavegueres per dessota el seu nivell. A tot això hem d'afegir les destruccions que afectaren murs i paviments i que es realitzaren durant la vida urbana de la *Iluro* posterior, i ens referim en tal cas de segles. Parlem del més evident de tot això.

Com esmentàvem, l'alçada dels murs trobats era força baixa. En general, Ribas (1990, p. 11) destaca que la «tècnica de la construcció romana era de molta perfecció i de gran solidesa, amb parets gruixudes de maçoneria composta de bones pedres i morter de calç». Així, seguint la descripció, deduíem que, en principi, estaven fetes en la tècnica d'*opus incertum*. El mateix autor descriu gruixos variables des de 0.65, passant per 0.80, fins a un màxim d'1.25 mts. És en l'excavació de F. Gusi on podem veure més detall d'alguns murs a través de les fotografies, que confirmen que els murs eren fets en *opus incertum*. De la sala del gran mosaic Ribas destaca la regularitat de les pedres emprades en els murs, eren de mides mitjanes excepte a les cantoneres, que estaven reforçades amb pedres més grans.

A l'excavació de Gusi (1990) s'observaren en fotografia dos murs amb unes particularitats coincidents, com són dues filades de rajols *bessali* partits per la meitat (*semilateres*) prop de la fonamentació. En un d'ells, a més, s'hi aposenta sobre la doble filada el mur en *opus incertum*. Possiblement aquesta doble filada serveix per anivellar el mur superior i diferenciar el caos de la fonamentació respecte a la part vista del mur en *opus incertum*, per sobre la doble filada en rajola, i per tant, si és així, no es pot parlar d'*opus mixtum* estrictament com se'l coneix. Certament també cal dir que el mur més alt trobat de l'edifici dels mosaics no ho és prou per determinar si més amunt hi havia més filades de rajoles combinades amb el parament en *opus incertum*. Per tant, podem assegurar que la tècnica *opus incertum* és aplicada de segur en tots aquests murs, i dir que aquests fossin en *opus mixtum* resta com una hipòtesi actualment amb nul·la possibilitat de demostrar. Per altra banda, no s'ha demostrat que tot l'edifici tingués aquesta doble filada al mateix nivell que el trobat en les dues parets detectades i retratades al 1970. En tot cas, un altra paret de *semilateres* descrita per F. Gusi, sense retrat específic, i que aquí es relaciona amb l'edifici dels mosaics, el mateix autor diu que s'aposenja sobre una base de formigó. Estem potser amb la mateixa tècnica constructiva que la descrita fins ara? Aquest mateix mur sembla ser que s'identifica per posició amb la unitat estratigràfica 9 de la campanya de J. Pera. Aquest mateix autor només troba una doble filada de pedres unides en morter de 0.80 cms de gruix, i que encaixa per sobre un dels murs de l'edifici soterrat. Descartant que pugui ser mur d'un altre edifici, potser ens trobem amb una tècnica constructiva variant, seguint les dificultats del mateix subsòl?.

Com ja hem apuntat prèviament es tenen dues referències sobre murs de fonamentació en l'excavació de Gusi (1990). El mur amb dues filades de rajola a l'habitació que connecta amb la sala del gran mosaic i el mur de *semilateres* paral·lel a la claveguera del *kardo*, i situat a 3 m. d'ell, del qual no tenim referència fotogràfica clara; en canvi de la primera en tenim sobre fotografia i plànol. D'aquesta

hom observa que llur fonamentació sembla una estructura d'*opus caementicium* sense revestiment, i sobre el qual s'aposenta una doble filada de rajoles. En questa fonamentació hom pot veure un predomini de la massa cohesiva en ciment romà que es barreja en una menor quantitat de pedres petites. És l'única banquetta de fonamentació documentada gràficament al jaciment, i per tant no és representativa per a la resta de l'edifici. Quant a la segona fonamentació, Gusi també parla que tenia una base en formigó, hom podria pensar que es tractaria d'*opus caementicium*. Posteriorment Pera (1992) parla de la unitat estratigràfica 9 que considera mur de fonamentació, en aposentar-se engalçada sobre el mur d'un edifici anterior, d'aquest només es veuen dues filades en opus incertum. Aquesta unitat estratigràfica 9 es relaciona amb la paret de *semilateres* de la qual no tenim una fotografia concreta documentada.

A l'entorn dels revestiments dels murs tenim breus notícies. M. Ribas constata que tant en la gran sala del mosaic com a la sala semicircular hom troba restes de sòcol en tires irregulars de marbre, i que en la gran sala també es pot observar un revestiment d'estuc en vius colors i formant composicions per sobre del sòcol. Llastimosament sembla que aquest no s'ha conservat, i sembla ser l'única habitació de les trobades que té aquesta mena de revestiment. En l'habitació del sud-oest trobada per Gusi i que connecta a través d'una estreta porta amb la sala del gran mosaic, hom pot veure que el mur d'*opus incertum* amb doble filada de rajols es troba revestit d'un arrebossat. Possiblement sigui similar al descrit per M. Ribas en les parets de les piscines trobades al nord-est de l'edifici, del qual diu que a més s'observa al sòl i a les parets i en restes d'estuc. En les banquetes d'accés a les piscines hi havia un enllosat en pedres planes. Quant a l'habitació on es troben les piscines, no hi ha cap referència de revestiment.

Tenim localitzats tres menes de paviments conservats en aquest jaciment. Per una banda tres habitacions estaven pavimentades amb mosaics, *opus tessellatum*, que serien la gran sala d'11.05 x 9.25 mts, la sala semicircular i el passadís d'accés vers aquesta sala semicircular. M. Ribas ens fa saber que tots tres paviments tenien una preparació prèvia força sòlida a l'assentament de les tesselles. Documenta un llit de guix desigual, que pot arribar a 30 cms, d'*opus signinum*. Per sobre d'aquest hi ha una franja de sorra i calç d'aproximadament 5 cms on es col·loquen les tesselles, blanques o negres, que tenen unes mides regulars d'1x1x3 cms. La sala del gran mosaic té els següents motius: un medalló al centre amb motius geomètrics i vegetals envoltat d'uns motius geomètrics repetitius. L'habitació semicircular tenia al centre un motiu no desxifrat, Barral (1990) creu que podria ser un vaixell o un ocell. El passadís d'accés a la sala semicircular està decorat en tabes. Per altra banda tenim unes quantes habitacions pavimentades en *opus signinum*, que són el passadís situat al sud-est del jaciment i que connectaria probablement amb la sala trobada per Gusi, que també es relaciona a través d'una porta estreta amb la sala del gran mosaic, i les dues petites habitacions al nord-est de la gran sala del mosaic. Cal esmentar que tant M. Ribas com Gusi destaquen especialment el guix dels sòls pel que fa als paviments trobats al sud-est de la sala del mosaic. Com que entre l'habitació trobada per Gusi i el passadís trobat per Ribas hi ha una diferència

de 80 cms de profunditat, hem de suposar l'existència d'uns pocs graons en *opus signinum* per salvar la diferència, si és que les dues habitacions es comunicaven, com sembla indicar el gruix del paviment trobat per Gusi i també la situació dels dos murs amb doble filada de *semilateres*. A més tenim l'exemple d'alguns graons de les termes de Caldes de Montbui que també són fets en *opus signinum* (Miró, 1992). La sala que inclou les dues piscines sembla que potser fou també realitzada en *opus signinum* (M. Ribas 1968), però el mateix M. Ribas no ens ho concreta en l'article aparegut al *Laietania* núm. 5 (1990). A més, com apuntaven quan parlaven de la correlació de les estructures aparegudes, és possible que aquesta habitació estigués a un nivell lleugerament inferior al de la sala del mosaic. Finalment les piscines semblen tenir un paviment en *opus sectile*, o sigui plaques de marbre quadrades i de color combinades formant un dibuix (Barral 1990).

Per dessota d'algunes estances discorrien clavegueres. En aquest jaciment en localitzem cinc. Quatre foren descrites per M. Ribas, totes elles surtien de la sala semicircular. Una cinquena passa per dessota del mur de *semilateres* que Gusi descriu i que es dirigiria a una altra claveguera que ja estaria fora de l'edifici, formant part del carrer *kardo*. Les trobades per Ribas sortien de la sala semicircular pel punt on Ribas diu que es creava un espai buit de 0.45 cms entre la paret que contornejava l'habitació i un altre mur paral·lel a aquest primer, i que serviria de límit al mosaic existent a la mateixa sala. Aquestes clavegueres estaven molt ben fetes, tenien coberta plana (en pedra?) i, segons com, la seva alçada variava entre 2.15 metres i 45 cms. La que es dirigia vers les Espenyas prop de la sala feia 45 cms. de profunditat, i a mida que s'allunyava i anava vers la Baixada ja feia 80 cms. Una d'elles pateix un canvi de coberta a mig camí en direcció sud, passa de coberta plana a apuntada (en rajola). Els murs de la claveguera eren fets en *opus incertum* i revestits en el seu interior en *opus signinum*. La trobada per F. Gusi també canvia de coberta (ambdues en rajola) en un moment que canvia de direcció i a més travessa un mur pel seu dessota. Possiblement estem davant una unitat de criteris constructius quant a clavegueres. Tant Ribas com Gusi conclouen que eren clavegueres de desguàs, de sortida d'aigües..

Quant a elements constructius trobats a les diverses excavacions en relació a les estructures aquí estudiades destaquen els següents en pedra: una làpida funerària amb inscripció datada de la primera meitat del segle I (Fabre *et al* 1984, p. 124) i que estava amortitzada en trobar-se formant part d'un dels murs, el del cantó nord-oest, de la sala del mosaic, en concret prop de la llinda de la porta petita que hi ha tocant a la cantonera oest del mur sud-oest. També hi ha una cornisa motllurada, possiblement de granet, amb restes de morter, que indicarien que es trobaria incrustat en algun lloc del conjunt de l'edifici dels mosaics, la coneixem a través d'un fotografia de la destrucció de 1968. Finalment material en pedra, tenim dues peces de marbre *pavonazzo* corresponent a latrines i que també es localitzaren en la destrucció de part del jaciment de 1968 (Ribas, 1990).

També es localitzaren elements constructius ceràmics, i els més representatius són un fragment de *tubuli*, un fragment de *tegula mammatae* amb un forat en un dels seus suports i força desgastada, i també una peça difícilment classificable però

curiosa; es tracta d'una peça rectangular foradada i amb suports cilíndrics, que recorda una reixa d'aigua. Les dues primeres peces citades habitualment es troben a unes termes, quant a la tercera no podem interpretar el seu sentit dins el conjunt de l'edifici en no conèixer la seva funció real. Hem d'afegir dues rajoles amb marques *semilunaris* de rajoler, ambdues de procedència itàlica. Una d'elles publicada (G. Fedière, 198 , p.) té una marca *semilunaris* que esmenta L. Brutiddi com a fabricant i té una cronologia del 123 d.C. L'altra, estudiada per H. Dressel (mostra 320 al tom XV del CIL, 1891), té el nom de la fàbrica Calpetani. Segons Tortorella (1981, p. 225) la fabrica d'aquestes tègules funcionà entre el 81 d.C. fins al 117 d.C. Dressel creu que el fabricant és del segle II d.C., però per la peça paral·lelitzada el mateix autor creu que es situa als voltants del 123 d.C., coincidint amb la datació de l'altra rajola amb marca *semilunaris* Brutiddi.

Quant a la cronologia que es pogués derivar d'aquestes tècniques constructives, en general ben poca cosa hom pot dir. Com esmenta L. Roldan (1987, p. 33) els estudis sobre tècnica edilícia més fonamentats es centren per l'àrea de Roma, en canvi no es pot transposar el cas de Roma envers les províncies de forma directa. Les províncies adopten les noves tècniques lentament, i a més seguint un prèvia experiència de la tecnologia constructiva indígena (Roldan, 1987 b, p. 50 i ss). En el cas de l'àrea catalana es segueix una evolució similar a la Bètica, o sigui, un domini de la construcció en pedra per part de la població ibèrica, que es plasma en les noves edificacions romanes i l'adopció de l'*opus caementicium* formant un estil propi. Així l'*opus incertum* aquí descrit, com a parament sobre un cor en *opus caementicium*, no segueix les mateixes pautes que a Roma, que a més, en aquesta gran ciutat ja es deixà d'utilitzar a finals del segle I a.C., cosa que en el cas d'Iluro no és així. A més, podem observar una evolució tecnològica en l'*opus incertum* d'una època respecte a una altra. L'edifici soterrat era fet en *opus incertum*, però les pedres irregularment triades eren de dimensions més grans, en alguns moments semblen aprofitar pedres ben escairades d'altres edificis ja amortitzats, essent el paviment terra batuda diverses vegades. Recorden les parets dels poblats ibèrics, les quals eren cohesionades per la tècnica de la pedra seca, en canvi en l'edifici soterrat s'incorpora el ciment romà. Aquests murs es datarien de la segona meitat del segle I a.C. En l'edifici dels mosaics, en canvi, les pedres d'aquest *opus incertum* tenen unes mides regulars i molts més petites, essent aquests murs de cronologia posterior i, com a mínim, posteriors al període Flavi.

Llur funció general i en concret la de les seves estances.

Molts autors creuen que les estructures aparegudes a can Xammar corresponen a les termes públiques d'*Iluro*. Altres de més prudents aventuren a dir que es tracta de l'àrea dels banys (*balnei*) d'un sumptuós edifici, potser d'una *domus* important. L'evidència de les piscines i de la sala semicircular identificada com a latrines (Ribas, 1990) són les bases per a ambdues interpretacions.

En general, els arguments emprats potser no són massa exhaustius i concloents. Malauradament es fa difícil de tornar a excavar el lloc, i si es fes i s'ampliés la

zona d'excavació, no tenim cap seguretat de trobar necessàriament més dades sobre el mateix edifici. Actualment només ens podem basar en els indicis que tenim, els quals poden resultar insuficients donant peu a postures conservadores a l'hora d'interpretar la funció dels edificis.

Habitualment la casa privada i la vil·la rural romana compten amb unes sales importants emmosaiades al voltant de l'atri o peristil (segons la tipologia de la vivenda). Són les sales principals de la casa. L'àrea dels banys, els *balnei*, es troben prop de l'àrea noble de la casa, però situats de forma que no arribin les males olors a l'àrea principal de la vivenda, especialment pel que fa a les latrines. Els banys de les *domus* i vil·les tenen tots els elements essencials que poden tenir les termes públiques, bo i que les dimensions seran proporcionals a la casa que serveixen. Aquests *balnei* poden estar emmosaiats, encara que seran més sumptuosos els mosaics de les habitacions nobles que els dels banys. Prenent com a exemple la vil·la romana de Torre Llauder (Prevosti i Clariana, 1988), els seus *balnei* ocupen un 3% (aproximadament 27 x 7 mts) de la superfície fins ara localitzada. Pel que fa a la *domus* núm. 1 de la part romana de la ciutat d'Empúries (Ripoll, 1979) els *balnei* ocupen aproximadament un 8% respecte a tot l'edifici, el qual medeix quasibé 96 m x 60 m.

Si fem cas a aquestes proporcions i les habitacions que trobem a can Xammar s'interpretessin com els *balnei* d'una *domus*, en conseqüència aquesta tindria unes mides força importants, havent localitzat una part proporcionalment petita de la *domus*. A més, normalment el conjunt de les sales que conformen els banys en una casa és un conjunt unitari. A can Xammar, per la situació de les latrines respecte a les dues piscines, no es veu cap accés directe i proper, existint també una gran sala sumptuosament emmosaiada que accedeix directament a la sala amb piscines, que també té unes grans dimensions. A Torre Llauder (Prevosti i Clariana, 1988) el possible accés als banys s'interpreta a través del peristil, i un cop dins aquest conjunt, si bé les latrines estan a un racó de les sales, tot ell es troba ben comunicat i les sales entre elles tenen unes mesures proporcionades respecte al mateix conjunt termal.

Les *thermae*, banys públics romans, si seguim les normatives proposades per Vitrubi (traducció 1787, edició 1993), arquitecte de la primera meitat del segle I d.C., han de complir unes condicions determinades, seguint una tradició constructiva en aquests edificis. D'una banda l'orientació, les termes han de protegir-se dels vents del nord. Les calderes haurien de situar-se al ponent hivernal, o bé cara el migdia, perquè les parets de les sales càlides puguin aprofitar l'escalfor solar, a més des del migdia fins a la tarda són les hores habituals d'ús de les termes. Per altra banda, les mesures de les termes han de ser proporcionals a la població que les visita, recomanant que la proporció de les sales tinguin un ample d'un terç menor de la seva longitud. Els passos per les diverses sales han de ser amples, per a facilitar la deambulació dels visitants. Finalment les cobertes dels banys han de ser de volta i fetes amb bons revestiments, especialment per a la sala de banys calents, i l'entrada de llum especialment per a la sala amb piscines ha de venir de finestres col·locades a la paret oposada on estan ubicades, a fi d'estar ben il·luminades.

Cal distingir entre termes públiques de lleure, típiques a quasibé totes les ciutats romanitzades, i les termes públiques d'ús medicinal, típiques de ciutats o llocs que tenen dolls naturals d'aigües caldes; en el cas de Catalunya serien Caldes de Montbui (Miró, 1992) i Caldes de Malavella (Merino et al. 1994), i fora de Catalunya, Arles, Bath... Aquestes termes d'ús medicinal segueixen una estructura que ve donada per la mateixa naturalesa dels dolls naturals. Però en general les termes alto-imperials, especialment si són públiques per a un ús de lleure, semblen seguir els models proposats per Roma. A partir de les termes de Neró, a Roma, s'inicia una moda constructiva en aquests edificis termals: seguint un esquema axial es reparteixen simètricament les sales (termes de Caracalla, termes de Dioclecià, a Roma). Aquest esquema es diferencia d'un altre, tipificat com a termes menors, el qual a partir de l'eix format pel vestíbul i la sala de piscines fredes s'adossa a un lateral les sales caldes. L'esquema axial, a províncies, és més o menys imitat segons les característiques de la ciutat (Khäler, 1966): Trier (les termes del Kaiser i les de Barbara) o Leptis Magna segueixen aquesta moda. A ciutats provincials de dimensions més modestes aquest model no s'adopta tan fidedignament. Per exemple, les termes de Sant Boi de Llobregat (Puig, 1987), que encara no sabem exactament si foren públiques, s'organitzen sobre un senzill esquema prèviament planificat. Les termes velles de *Baetulo* (Guitart, 1976) tenen una estructura lineal, simple i funcional, amb unes mides aparentment proporcionades a la resta de la ciutat.

Mirant l'edifici amb mosaics de can Xammar com a termes públiques, hem de tenir en compte dos factors essencials: la ubicació i els elements constructius necessaris per a la constitució d'unes termes.

Clariana et al (1993) ja ens comenten que la ubicació és de les més indicades per a unes termes, situades a la part oriental de la ciutat i, especialment, cara a mar, com passa en algunes termes de la Campania datades a partir del segle I d.C. (L. Jacobelli, comunicació particular). Un altre element que fa immillorable aquesta ubicació per a unes termes públiques és el desguàs directe de grans quantitats d'aigua vers la riera natural adjacent que passa per l'actual carrer de l'Hospital, el qual no deixa de ser una perllongació del popular Rierot que acull les aigües del veïnat de Valldeix, turó amunt. Si prenen el cas de Badalona, *Baetulo*, ciutat quasibé bessona d'*Iluro* en molts aspectes, les seves termes velles tenen una situació similar, s'ubiquen al quadrant oriental de la ciutat.

Per altra banda, l'evident mesura de les sales aparegudes ja fa pensar en una funció pública. Vitrubi proposa que les termes han de ser proporcionades a la ciutat que serveixen. En aquest cas J. Clariana (1994) argumenta que la ciutat ocuparia 5,3 Ha, i segons les mides apuntades aquí l'edifici ocupa un 2,3 % del terreny teòric que amidaria *Iluro*. En el cas de *Baetulo*, la primera fase termal ocupa un 0.4% del terreny urbà i la segona fase ocupa un 0,6 %, essent *Baetulo* un xic més gran que *Iluro*, i havent de construir posteriorment unes termes noves al solar actualment conegut com a Hort de les Monges (Guitart 1976), ambdues de datació alto-imperial.

L'edifici en si té algunes sales de grans dimensions, si bé la del mosaic és l'única que s'ha localitzat sencera. Si mirem les seves mesures 11.05 x 9.25 metres,

l'amplitud no és exactament un terç menor que la seva longitud, com proposa Vitrubi, però tampoc no és una habitació totalment quadrada. Aquesta gran sala té tres portes, dues de les quals són força amples, fan 1,60 m. de llum cadascuna; així la idea d'accessibilitat i fàcil deambulació com a requisit proposat per Vitrubi per a unes termes sembla complir-se aquí. Continuant en la mateixa sala hi ha un detall que crida especialment l'atenció, es tracta de les dues portes grans que es troben en dos panys oposats de murs, que no estan alineades cara a cara, sinó que una es troba a prop de l'extrem oest del pany de paret que ocupa i l'altra de l'extrem est. Aquesta asimetria també s'observa a l'habitació *tepidarium* de les termes velles de Badalona. Guitart proposa que aquesta disposició afavoriria la barreja de corrents d'aire tant fred com calent, ajudant a mantenir l'escalfor de la mateixa sala i la del *caldarium* adjunta.

Les piscines localitzades estan ubicades al mur nord-est, per tant oposades al mur sud-oest; aquesta disposició, similar a les piscines del *caldarium* de Baetulo, faciliten que, en cas d'existir finestres als murs del costat sud-oest, aquestes piscines estiguin molt ben il·luminades. Aquest és un altre requisit que Vitrubi proposa per a fer unes bones termes públiques.

Quant a clavegueres se'n localitzen cinc, i totes són de desguàs; tres de les quals semblen drenar vers el pendent natural situat a l'est de l'edifici dirigint-se al Rierot, una quarta no sabem si es dirigia vers la claveguera del carrer secundari, encara que ho sembla, i la cinquena sí que hi anava, però a diferència de les altres no provenia de la sala semi-circular. El tall d'una d'elles, de les que surten de la sala semi-circular i que canvia de coberta, passant de plana a apuntada, fou dibuixada per M. Ribas, podent observar les característiques constructives d'aquests desguassos. Si comparem aquesta claveguera amb una de les termes Stabianes de Pompeia (Eschebach, 1979), també procedent d'unes latrines, aquella és quasibé exacta. Els quatre desguassos que surten de la sala semicircular són de dimensions força importants, i per tant servien per drenar gran quantitat d'aigua i detritus. Aquesta sala emmosaiada ha estat interpretada com a latrines (Ribas, 1990) per la seva estructura constructiva, un doble mur amb un espai obert enmig, i les dues peces de marbre que corresponen a les que s'adossen en el bancs de les latrines, a més dels desguassos. Aquestes latrines estan situades al cap de vall d'un passadís també emmosaiat. Com Clariana et al (1993) bé paral·lelitzien, a Via Terracina també hi ha unes latrines en una sala semicircular al cap de vall d'un passadís i a un costat de les sales restants de les termes públiques d'aquesta via de Nàpols (La Forgia, 1985 i 1990). Cal fer constar que la disposició de latrines en sales semicirculars no és massa freqüent. En canvi els àmbits semicirculars en termes són força emprats, especialment per a piscines caldes i per a palestres amb diverses finalitats: lloc d'esbarjo, lectura o bé per a situar una estàtua (Settis, 1973).

Finalment, quant a elements constructius que hem trobat de forma esparsa i descontextualitzada, destaquen el *tubuli*, la *tegula mammatae* i les rajoles amb marca de terrisser. Aquests són elements habituals en unes termes, però les quantitats trobades no són prou representatives. Tant els *tubuli* com les *tegulae mammatae* són elements

típics dels sistemes de calefacció de les sales caldejades de les termes, i les rajoles són especialment emprades per als murs de les habitacions càlides ja que ajuden a mantenir l'escalfor més que cap altre material constructiu. A més que molts forns es construeixen exclusivament en rajoles per augmentar el seu potencial energètic.

Malauradament en les restes trobades no hem localitzat cap forn ni hipocauste, ni tampoc cap entrada de subministrament d'aigua. Aquests elements són essencials a l'hora d'identificar unes termes i les funcions de les sales. I, com abans dèiem, els materials constructius localitzats no són prou representatius per justificar unes sales no detectades.

Al voltant de les restes aparegudes hi ha unes tres zones on possiblement s'estengué l'edifici i que no han estat excavades. Una quarta zona seria la situada al sud-est de l'edifici on comença el pendent del turó vers el camí Ral, on difícilment es podrien trobar més restes del conjunt, essent el mur sud-est de la sala de les dues piscines, d'1.25 m., un dels límits força probables de l'edifici. En canvi als cantons sud-oest, nord-oest i nord-est de l'edifici restaren algunes àrees sense excavar. A l'àrea del cantó nord-est és poc probable de trobar quelcom, perquè és precisament l'àrea on hi ha el límit dels murs de la sala semicircular i els murs de les dues piscines, però, a més, en aquella àrea s'ubicà al segle XVII el celler de la casa Xammar, que es trobava a 4 metres per sota el nivell del carrer, a més de l'hipogeu, i posteriorment l'àrea es modificà encara més amb la destrucció de l'any 1968 i la construcció del nou edifici actualment aposentat a la zona.

Així, com esmentaven, en cas de re-excavació de la zona, les àrees més interessants de treballar serien l'àrea sud-est, al costat del passadís a 80 cms. per sota el nivell de la gran sala del mosaic, i l'àrea del nord-oest, especialment la zona del que pogués restar més enllà de la sala del gran mosaic i del passadís també emmosaiat. Potser aquestes dues àrees ens poguessin donar més dades sobre altres habitacions de l'edifici i especialment les estructures de calefacció del conjunt termal.

Quant a la funció de les sales principals, Clariana et al. (1993) en paral·lelitzar el model de can Xammar amb les termes de via Terracina (La Forgia, 1985 i 1990) ímplicitament apliquen la funció d'*Apodyteria* (vestidors) a la sala del gran mosaic, essent un *frigidarium* (banys freds) la sala de piscines adjunta, i si seguim la deambulació idònia d'unies termes es dona per suposat que el *tepidarium* (sala intermitja d'aclimatació) i *caldarium* (banys calents) es situarien a l'ala sud-est no suficientment excavada. D'aquesta manera les latrines queden apartades del conjunt termal central, i l'accés a ambdós llocs probablement es faria des d'una palestra que comunicaria amb el carrer *kardo* (segons un dels autors de l'esmentat article). Aquesta interessant proposta no explicaria la disposició de les portes de la sala del gran mosaic ni la claveguera que trobà Gusi i que desguassa a la clavaguera del carrer kardo.

En canvi si prenem la sala del gran mosaic com a *tepidarium*, seguint el model de Badalona (Guitart 1976), el *caldarium* es situaria a l'àrea no excavada del nord-oest, la claveguera que desguassa vers el *kardo* justificaria el desguàs d'una probable piscina i, a més, l'accés a les latrines no està directament connectat amb les sales

termals a fi d'evitar males olors. Possiblement seguint el model de moltes latrines en llocs termals, un altre desguàs de la piscina o piscines de més amunt serviria per alimentar i drenar les latrines de can Xammar, però aquesta possibilitat no ha estat confirmada arqueològicament. L'accés a les termes i els vestidors es situaria prop del *frigidarium*, l'actual sala de les dues piscines, per tant al cantó sud-est de l'edifici.

Si la disposició que acabem de considerar fos a l'inrevés, o sigui que la sala de les dues piscines fóra el *caldarium*, i la possible sala al nord-oest de la del gran mosaic fóra el *frigidarium*, llavors hauríem de considerar el sistema de calefacció (especialment el forn) destruït per les remodelacions del terreny realitzades al llarg dels segles (recordem el celler del segle XVII, la destrucció de 1968 i l'actual edifici).

La primera proposta que implícitament argumenten Clariana *et alii* (1993) situaria l'àrea càlida termal en un lloc altament recomanat per Vitruvi, a fi d'aprofitar també l'escalfor solar que arribaria a aquelles sales. En canvi, com veiem en el cas de Badalona, les sales càlides no estan disposades com proposa Vitruvi, i en el cas d'Iluro aquest model ens ajudaria a entendre la disposició de certes sales i complements arquitectònics. La tercera proposta és ja difícilment demostrable arqueològicament, però també cal recordar que hi ha una claveguera de desguàs procedent de la sala semicircular que passaria prop d'un forn, fet no habitual. Normalment prop del forn passen clavegueres de subministrament d'aigua a fi de prendre escalfor i donar aigua calenta a les piscines més properes, i no pas el cas de desguàs que es planteja a can Xammar.

Quant al subministrament d'aigua poques restes arqueològiques tenim. Per una banda, el pou existent abans de la construcció de l'edifici fou anul·lat pel mateix edifici. Així el fet de pensar que aquest pou pogués alimentar el conjunt termal queda fora de lloc. Inicialment els conjunts termals podien estar nodrits per pous (Ginouès 1962), i manualment es podien agençar les piscines i piletes, però a mida que es perfecciona la concepció urbanística de la ciutat s'usen altres mètodes per fer arribar aigües potables a la ciutat. A Badalona (Padrós 1985) hi ha una boca de mina romana que hom suposa que nodria la ciutat. A Iluro recentment no s'ha constatat cap notícia. Ara bé, un text de Baltasar Pi escrit el segle XVIII parla d'una gran mina d'aigua romana o aqüeducte amb entrada precisament prop de la baixada de les Espenyas; pot ser que es refereixi als desguassos que fa 26 anys es descobriren, però també pot ser que es refereixi a quelcom que nosaltres no hem localitzat, bé perquè ja hagi desaparegut, bé perquè no s'hagi trobat.

Cronologia relativa.

Sabem que l'àrea propera a can Xammar i per sota el nivell de l'edifici de la sala del gran mosaic era una zona prèviament edificada. Gusi i Pera trobaren un edifici que hom data llur construcció de la segona meitat del segle I a.C. Ara bé, el que passà en aquell solar després de la destrucció d'aquest edifici que, com ja hem esmentat, era soterrat, ens resta un xic enterbolit.

És un fet que l'edifici soterrat fou amortitzat durant l'època Flàvia, o sigui, a finals del segle I d.C. Quin és el significat d'aquesta amortització? Un edifici quan no s'usa s'abandona, i en el cas d'aquest edifici del segle I a.C., a més a més, es procura terraplenar el buit que creen les habitacions subterrànies. Hom pot suposar que seria o bé per protegir els vianants d'un esfondrament del pis superior al sòtan, o bé per preparar el subsòl per a una nova construcció que, a més, com arqueològicament es comprova, aquesta nova construcció s'aposenta, i destrueix part d'aquesta estructura anterior ja amortitzada. Si es donés el cas que l'amortització de l'edifici soterrat és a fi de construir un nou edifici, hom pot suposar que la datació del nou edifici és justament posterior a l'època Flàvia. Quant a la datació del nou edifici tenim pocs elements que ens el datin. Veiem aquests pocs elements.

Per una banda, dels elements constructius datats hom recordarà els següents materials: la làpida d'inicis del segle I d.C. es troba amortitzada i reaprofitada com a part d'un mur de la sala del gran mosaic, i les rajoles amb marca de terrisser, ambdues, es situen en una possible data coincident del 123 d.C. Per altra banda, Barral (1978) proposa una datació conjunta de finals del segle II d.C. i inicis del segle III per a tots els paviments musius, paral·lelitzant els models amb els de Torre Llauder i argumentant la possibilitat que per a ambdós jaciments els mosaics fossin realitzats per un mateix taller durant una època similar. Gusi (1976) prèviament havia proposat que els mosaics eren del període dels Antonins (138-193 d.C.); aquesta datació s'apropa un xic més a la de la resta dels materials datats.

Com hom pot veure tenim dues datacions diametralment diferents per a un mateix edifici: o bé estem davant un edifici de finals del segle I i inicis del segle II d.C., o bé estem davant un edifici de finals del II i inicis del III d.C. Estem davant una diferència de 100 anys. La tècnica constructiva de l'edifici no ens ajuda gaire més a decantar la cronologia vers un moment o altre, ja que tant a finals del segle I d.C. com a inicis del III d.C. trobem unes tècniques similars. No tenim més dades arqueològiques del jaciment que, de moment, ens ajudin a afinar la cronologia. Una tercera opció seria que l'edifici es construís a cavall del segle I i II d.C. i es remodelés a cavall del segle II al III d.C.

Fora dels elements propis de l'edifici, si tenim en compte altres factors externs, hom sap que a l'àrea Laietana el segle II fou de floriment econòmic especialment a les vil·les i el seu entorn agrícola, mentre que les ciutats no gaudiren tant d'aquest floriment. En el cas d'*Iluro* un cert benestar econòmic es reflecteix en l'embelliment d'una àrea pública com és el Fòrum. Clariana (1994, p. 32-33) matisa l'abast d'aquesta riquesa, creient que en el cas de la nostra ciutat s'inicià una davallada demogràfica a la ciutat durant el segle II d.C., bo i que la diferència camp-ciutat en el cas d'*Iluro* no fou tan gran respecte a altres ciutats. A partir del segle III d.C. es detecta una crisi generalitzada al camp i a la ciutat. Algunes ciutats, com és el cas d'*Iluro*, es refan en entrar el període del Baix Imperi.

A la llum del que *Iluro* reflecteix, hom pot pensar que l'edifici termal fou construït a finals del segle I o/i inicis del II d.C. formant part de la reurbanització de les àrees públiques de la ciutat (recordem la remodelació del *Forum*). Altrament,

els pocs materials datats, deixant de banda els mosaics, ajuden a creure aquesta versió. I finalment, en l'excavació de J. Pera, per a un mur que hem relacionat amb l'àrea termal, queda clar que destrueix i s'aposa sobre l'edifici soterrat amortitzat en època Flàvia. A tall de curiositat, la làpida dels *Natali* data del 125 d.C., tenint en compte que no és segur si pertany a Mataró o a Barcelona. A més a Barcelona, també en aquest segle, es detecta un embelliment del forum, i les seves termes adjacents també daten del segle II d.C. (Rodà, 1988). Estem doncs, altre cop, en una situació paral·lela entre dues ciutats.

CONCLUSIONS.

En aquest estudi s'ha intentat aclarir la funcionalitat de l'edifici dels mosaics localitzat a l'àrea de can Xammar, decantant-nos per la funció termal pública de lleure, malgrat les dificultats que presenten les evidències arqueològiques i deixant de banda la curiosa història de la làpida dels Natal, que fou tan determinant per a alguns historiadors i arqueòlegs.

Ara bé, aquestes conclusions voldrien ser un recull de noves propostes, ja suggerides prèviament, per a la investigació futura de la ciutat romana de Mataró. A resultes de l'actual política, inevitable, d'excavar en caràcter d'urgència sobre àrees reurbanitzables del casc antic, cal també actuar amb hipòtesis de treball prèviament plantejades per a qualsevol zona amb potencial informatiu a nivell arqueològic.

Pel que fa a l'àrea de can Xammar, en cas de poder excavar sobre les zones aquí esmentades amb potencial informatiu, caldria comprovar les hipòtesis aquí presentades. Bàsicament caldria esbrinar quina de les propostes de funcionalitat de les sales és la vàlida, si existeix un desnivell entre les sales del mateix edifici, quina relació hi ha entre els desguassos i les estructures que serveixen, el subministrament d'aigües, la disposició dels carrers respecte a l'edifici, els límits de l'edifici, esbrinar si les tècniques constructives són comunes a tot l'edifici, si les àrees càlides seguirien unes tècniques diferents, quina mena de forn escalfaria les sales caldes, comprovar la cronologia de construcció apuntada, etc.

Un altre planteig més enllà de la zona de can Xammar però que es relaciona amb l'edifici termal, és si aquest edifici exhumat fou el primer i únic edifici termal a la zona. De la mateixa manera que a Badalona, hi ha dues termes, una primera ubicada en una zona similar a la detectada a can Xammar i uns banys nous més al centre de *Baetulo*, cal pensar per a Mataró un comportament similar? De fet se sap que *Baetulo* era més gran que *Iluro*, i que les primeres termes respecte a les d'*Iluro* eren de mesures menors, així que la necessitat d'ampliació i edificació són patents. En el cas de Mataró es coneix l'existència d'un *hipocaustum* (Clariana, 1994), típic en les sales càlides d'unes termes, a l'actual plaça Gran. No sabem si aquest vestigi formava part d'una domus o bé d'un edifici públic. Caldria, doncs, que s'establís una alerta en la recerca a partir d'aquesta nova hipòtesi.

Imma Bassols i Fernàndez

AGRAÏMENTS.

Com que l'estudi presentat va ser iniciat ja fa quasi més de deu anys enrera, s'ha anat enriquint de diverses aportacions més enllà també de les publicacions de la zona recentment aparegudes. Així vull agrair les explicacions i els dibuixos aportats per M. Ribas, els suggeriments de J.F. Clariana, les dades a nivell de correspondència de la Dra. Jacobelli, i també les idees i dibuixos que David Carretero aportà en un moment en què la investigació es féu en conjunt.

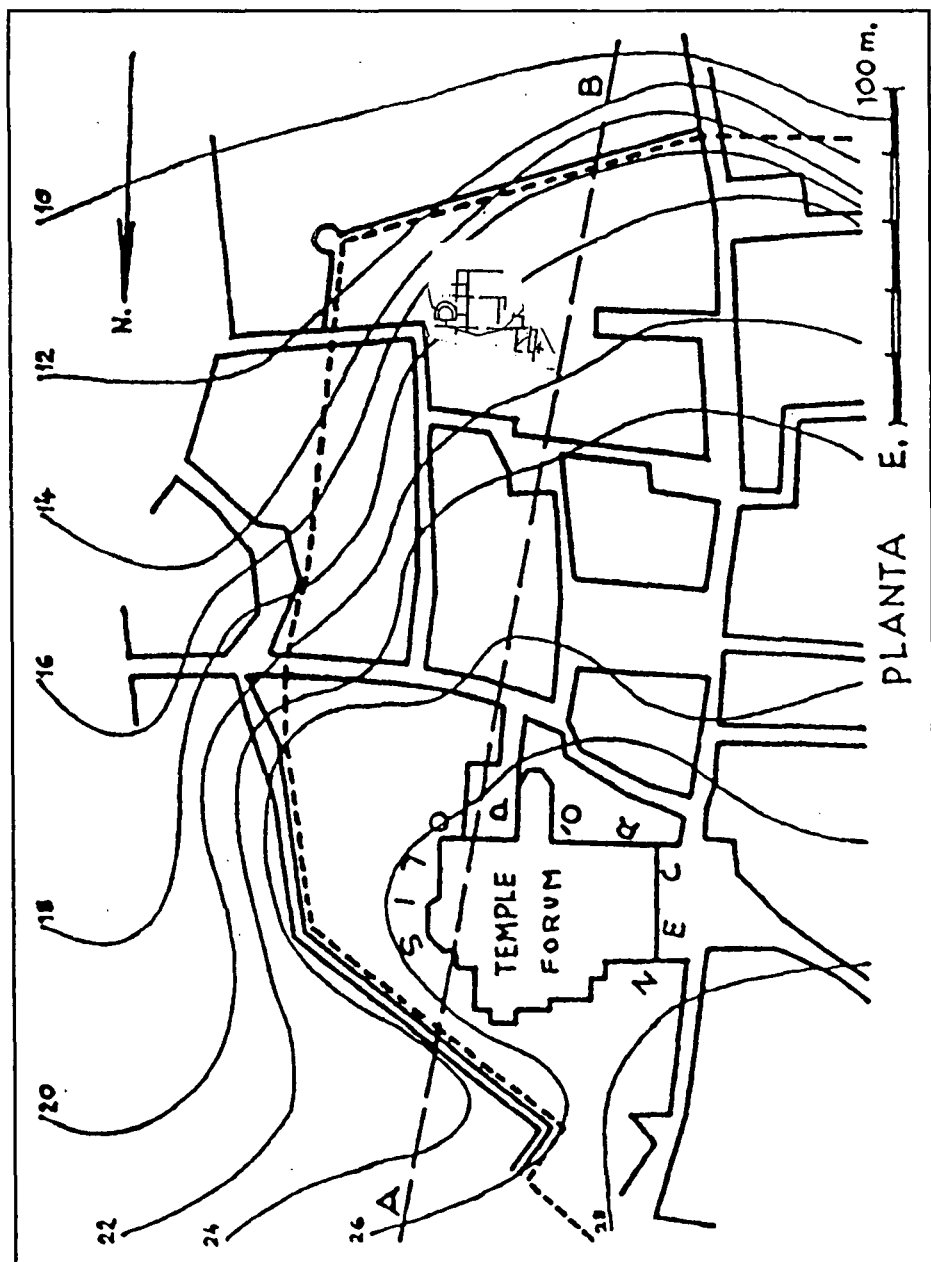
BIBLIOGRAFIA.

- ADAM, J.L. «La construction romaine, matériaux et techniques». *Grands manuels*. Ed. Picard. Paris, 1984.
- ÀLVAREZ, A.; MAYER, M. «Els materials lapidis. Monografia Can Xammar». *Laietana*, 5. Mataró, 1990.
- ARABIA, R. «Excursió col·lectiva a Mataró». *Butlletí de l'Associació d'excursions catalana*. Tom V, p. 238-250. Barcelona, 1883.
- BALAGUER, V. *Historia de Cataluña y la Corona de Aragón*. Tom I. Librería Salvador Manero. Barcelona 1860. Apèndix: Anònim «Mataró a trozos».
- BARRAL, X. *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelonne et ses environs)*. Universidad de Barcelona. Publicacions eventuales, núm. 29. Barcelona, 1978.
- BARRAL, X. «Els mosaics. Monografia Can Xammar». *Laietana*, 5. Mataró, 1990.
- BENDINELLI, G. «Esedra», dins *L'Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*. Vol. III, pp. 437-9. Roma, 1960.
- BIRERENT, J. *Aquae romanae. Recherches d'hydraulique romaine dans l'Est Algérien*. Services d'Antiquités de 'Algerie. Argèlia, 1962.
- BLOCH, J. *The roman brick stamps not published in vol XV.1 of the CIL including indices to the roman brick stamps*. L'Erma di Bretschneider. Roma, 1967.
- BONAMUSA, J. *La casa Xammar*. Agrupació Científico-Excursionista de Mataró. Abril-juny 1968. Mataró, 1968.
- BRÖDNER, E. *Die romischen Thermen und das antike Badewesen Wissenschaftliche Budesellschaft*. Darmstadt, 1983.
- CARRERAS I CANDI, F. «Les aygues y banys de Barcelona». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Barcelona, 1903-1904.
- CERDÀ, J.A., PÉREZ, S. «Darreres excavacions d'urgència fetes davant el Clos Arqueològic de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)». *Laietana*, 6. Mataró, 1991.
- CLARIANA, J.F. «Troballes romanes al carrer de les Espenyas (Mataró)». Dins *Memòria d'Activitats de la S.A.M.M.* núm. 8. Mataró, 1976.
- CLARIANA, J.F. «Notes sobre l'estructura urbana d'Iluro». *Faventia*, 6/1. Barcelona, 1984.
- CLARIANA, J.F. «Addenda». *Faventia* 6/2. Barcelona, 1984.

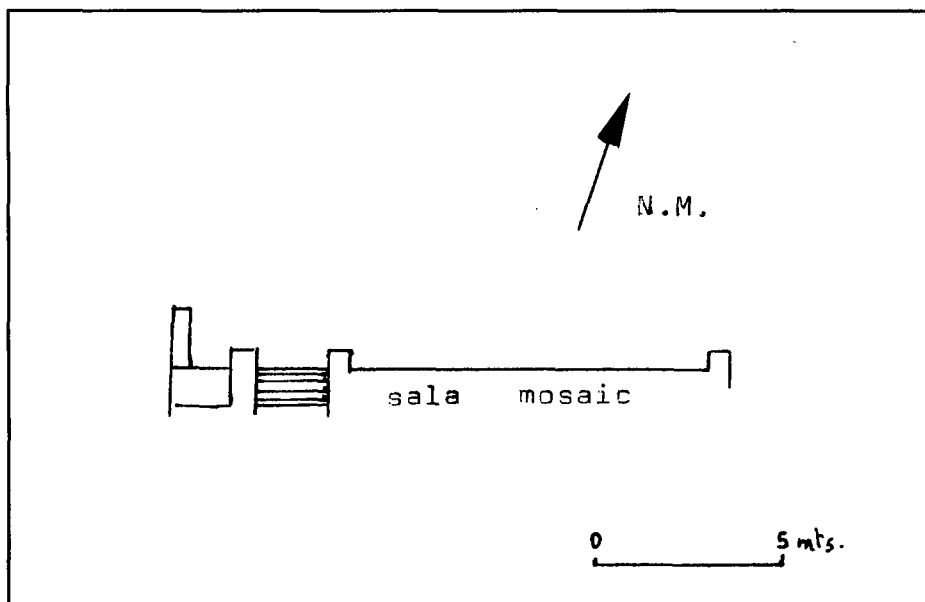
- CLARIANA, J.F. «Sobre alguns problemes científics plantejats a l'Arqueologia d'Iluro». *IV Sessió d'Estudis Mataronins* 1987. Mataró, 1988.
- CLARIANA, J.F. *Iluro, ciutat romana*. Col·lecció Sal·lusti, 1. Grup d'Història del Casal. Mataró, 1994.
- CLARIANA, J.F. et al. «L'arquitectura domèstica de la romana Iluro: estat de la qüestió». *IX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró, 1993.
- COLOMER, J.M. «Nuevos hallazgos arqueológicos en Casa Xammar». *Crónica de Mataró*, agost 1968.
- COSTA, F. Migliaresi. *Documents històrics de Mataró*, núm. 12. Mataró, desembre 1991.
- CREMA, L. *L'architettura romana a L'Enciclopedia Classica*. Secció III. Vol. XII, tom I. Società Editrice Internazionale, 1958.
- CUYÀS, J.M. *Història de Badalona. Badalona romana i visigòtica*. Vol III. Badalona, 1977.
- DRESSEL, H. *Corpus Inscriptorum Latinorum*, núm. XV. Tom 1. Berlín, 1891.
- ESCHEBACH, H. *Die Stabianer Thermen in Pompeji*. Verlag Walter de Gruyter & CO. Berlín, 1979.
- FABRE, G. et al. «Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea (Epigrafia romana del Maresme)». Accèssit *Premi Iluro* 1980. Mataró, 1983.
- FABRE, G. et al. *Inscriptions romaines de Catalogne. Barcelonne (sauf Barcino)*. IRC. Diffusions de Boccard. París, 1984.
- FEDIÈRE, G. «Marca de rajoler a Can Xammar (Mataró)». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, núm. 7. Mataró, 1976.
- FITA, Pare F. «Dues làpides romanes novament descobertes. I Fragment de Mollet: a) Làpida romana. b) Làpida cristiana. II Làpida romana d'Egara (Terrassa)». Dins *Anuari de l'Associació d'excursionistes catalana* 1881. Barcelona, 1882.
- GINOUVÈS, R. Balaneutikè. *Recherches sur le bains dans l'antiquité grecque*. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome. Fasc. 200. Editions E. de Boccard. París, 1962.
- GONZÁLEZ AGÀPITO, J. «El 'Corpus' epigràfic romà-mataroní en les obres d'alguns erudits del segle XVIII». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, núm. 7. Mataró, 1979.
- GRAUPERA, T. «Novetats arqueològiques a Can Xammar (Mataró)», dins *Actualitat de Felibrejada*, núm. 7, Mataró, 1994.
- GUITART, J. «Baetulo. Topografia arqueològica, urbanismo e historia». *Monografias Badalonesas*, núm. 1. Badalona, 1976.
- GUSI, F. «Topografia urbanística de Iluro». Dins *Miscel·lànies arqueològiques de Mataró i el Maresme*. Mataró, 1976.
- GUSI, F. «Els sondatges arqueològics de Can Xammar: Campanya de 1970». *Laietana*, 5. Mataró, 1990.
- HEINZ, W. *Römischen Thermen*. Edition Antike Welt. Hermes Verlag. Munic, 1983.
- HUBNER, E. *Corpus Inscriptorum Latinarum, II*. Berlín, 1869; Supplementum, Berlín, 1892.

- JACOBELLI, L. «La distribuzione degli impianti termali pubblici a Pompei: alcune osservazioni». *Pre-actes XIV Congrès International d'Arqueologia Clàssica*, vol. II. Tarragona, 1993.
- JUHÉ, E.; MARTÍ, Cristina. «Les restes decoratives romanes», dins de *Can Xammar (Mataró, El Maresme)*. *Campanya d'excavació de 1987. Laietana*, 7. Mataró, 1992.
- KÄHLER, H. «Terme». Dins *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*. Vol III. Roma, 1966.
- LABORDE, A. de. *Viatge pintoresc per Espanya*. Edició Montserrat. 1974.
- LUGLI, G. *La tecnica edilizia romana*. Giovanni Bardi Editore. Roma, 1957.
- LLOVET, J. «La ciutat de Mataró». Dos volums a *Enciclopèdia de Catalunya*. Ed. Barcino. Barcelona, 1959 i 1961.
- LA FORGIA, E. «I complessi termali», dins *Napoli Antica*, Nàpols, 1985.
- LA FORGIA, E. «Le terme di Via Terracina», dins *I Campi Flegrei, un itinerario archeologico*. Venezia, 1990.
- MARINER, S. *Inscripciones romanas de Barcelona (lapidarias y musivarias)*. Delegación de Servicios de Cultura del Ayuntamiento. Barcelona, 1973.
- MARTA, R. *Sintesi schematica di Tecnica Edilizia Romana*. Centri di Studi Sorani «Vincenzo Patriarca». Sora, 1981.
- MARTÍ, C.; NAVARRO, F. «Troballes romanes al carrer de la Palma» a *Memòria d'activitats S.A.M.M.*, núm. 7. Mataró, 1975.
- MERINO, et al. *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*. Estudis i textos, núm. 3. Consell Comarcal de la Selva i Centre d'estudis selvatans. Santa Coloma de Farners, 1994.
- MIRÓ, C. «Les termes romanes de Caldes de Montbui». *Arraona*, Revista d'Història, núm. 10. Sabadell, 1992.
- MORA, G. «Las termas romanas en Hispania». *Archivo Español de Arqueología*, 54. Madrid, 1981.
- PADRÓS, P. «Baetulo. Arqueologia urbana 1975-1985». *Monografies Badalonines*, núm. 7. Badalona, 1985.
- PALLARÈS, F. «Las excavaciones de la Plaza de San Miguel y la topografía romana de Barcino». Dins *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, núm. XIII. Barcelona, 1969.
- PALLARÈS, F. «Topografía i orígens de la Barcelona romana». Dins *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, núm. XVI. Barcelona, 1975.
- PELLICER, J.M. *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro...* Establecimiento tipográfico de Feliciano Horta. Mataró, 1887.
- PERA, J. «Aportació de l'excavació de Can Xammar al coneixement de l'urbanisme d'aquest sector d'Iluro». Dins *Can Xammar (Mataró, El Maresme)*. *Campanya d'excavació de 1987. Laietana*, 7. Mataró, 1992.
- PI, B. «Manuscrit atribuït a Baltasar Pi». Transcripció a *Museu*. Mataró, 1949.

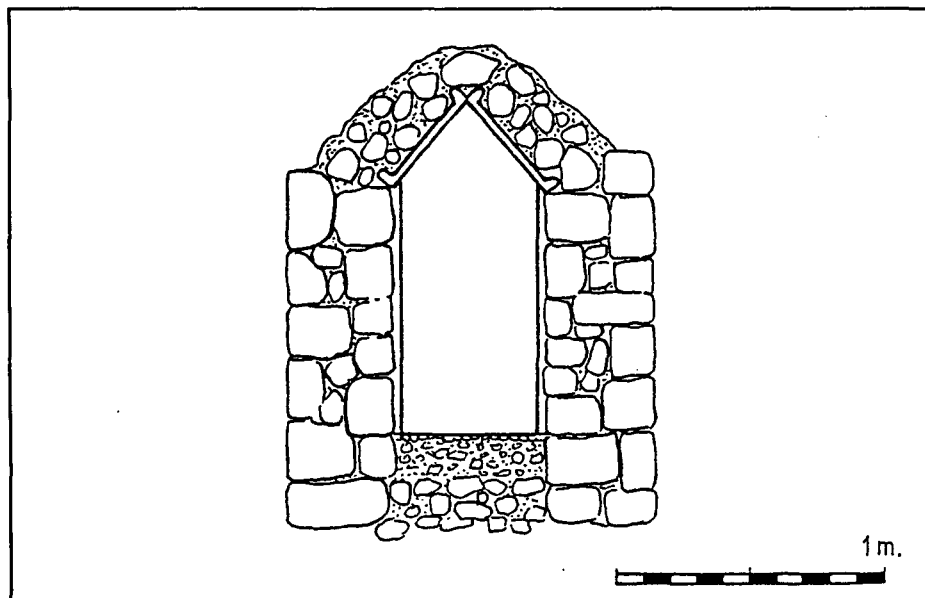
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J.F. *Torre Llauder, Mataró. Vil·la romana*. Guies de jaciments arqueològics. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1988.
- PUIG, F. «Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat». *Fonaments*, 6. Barcelona, 1987.
- RIBAS, M. «Les excavacions de la Plaça Xica i de la Plaça Beat Salvador». *Revista Museu*. Mataró, 1949.
- RIBAS, M. *El poblament d'Ilduro*. Premi Rubió i Lluch 1949. Barcelona, 1952.
- RIBAS, M. *Els orígens de Mataró*. Premi Iluro 1963. Mataró, 1964.
- RIBAS, M. «Descubrimiento de los restos de un edificio de la ciudad romana de Iluro (Mataró)». *Pyrenae*. Barcelona, 1966.
- RIBAS, M. «La villa romana de Torre Llauder». *Excavaciones Arqueológicas en España*, núm. 47. Madrid, 1966.
- RIBAS, M. *Excavació d'un edifici romà d'Iluro*. Agrupació Científico-Excursionista de Mataró. Juliol/Setembre. Mataró, 1967.
- RIBAS, M. «Desaparición de un suntuoso edificio romano de Iluro (Mataró)». *Montaña*. Barcelona, 1968.
- RIBAS, M. «Excavació d'unes restes romanes a Can Xammar: Campanyes de 1964-68». *Laietana*, 5. Mataró, 1990.
- RIPOLL, E. *Ampurias. Descripción de las ruínas y el Museo Monográfico*. Barcelona, 1979.
- RIUS, Rev. P.J. *Memorias históricas de la Ciudad de Mataró*. Obra póstuma. Imprenta José Abadal. Mataró, 1866.
- RODÀ, I. «Luci Minuci Natal Quadroni Ver i la societat barcelonina del seu temps». *Revista de Catalunya*, núm. 22. Barcelona, setembre 1988.
- ROLDAN, L. «La técnica edilicia romana y su empleo en Hispania (I)». *Revista de Arqueología*, núm. 78. Madrid, 1987.
- ROLDAN, L. «La técnica edilicia romana y su empleo en Hispania (II)». *Revista de Arqueología*, núm. 79. Madrid, 1987.
- SETTIS, S. *Esedra e ninfeo nella terminologia architettonica nel mondo romano* dins *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Tom I, 4. Walter de Gruyter. Berlín-Nova York, 1973.
- SUCEVEAUNU, A. *Histria VI. Les thermes romaines*. Inst. d'Archéologie de Bucarest. Bucarest/París, 1982.
- TORTORELLA, S. «Le lastre campana» dins *Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo*. Ed. a cura d'A. Giardina, Schiavone. Vol. II. Bari-Roma, 1981.
- VITRUBI, M. *Los diez libros de arquitectura*. Facsímil de l'edició de 1787. Biblioteca. Ed. Alta Fulla. Barcelona, 1993.
- VV.AA. *Carta dels vestigis arqueològics del terme municipal de Mataró*. Museu Municipal de Mataró. Secció Arqueològica. Mataró, 1977.
- ZAMORA, F. de. *Diario de viajes hechos en Cataluña*. Edició 1973.

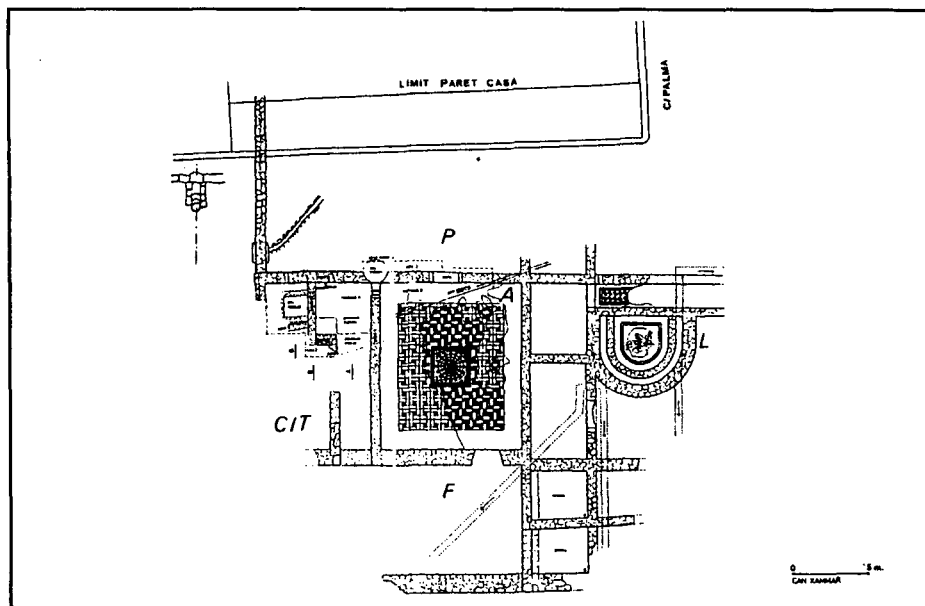
Adaptació de dos plànols de la situació topogràfica de can Xammar
(plànols de Marià Ribas i Robert Lleonart).

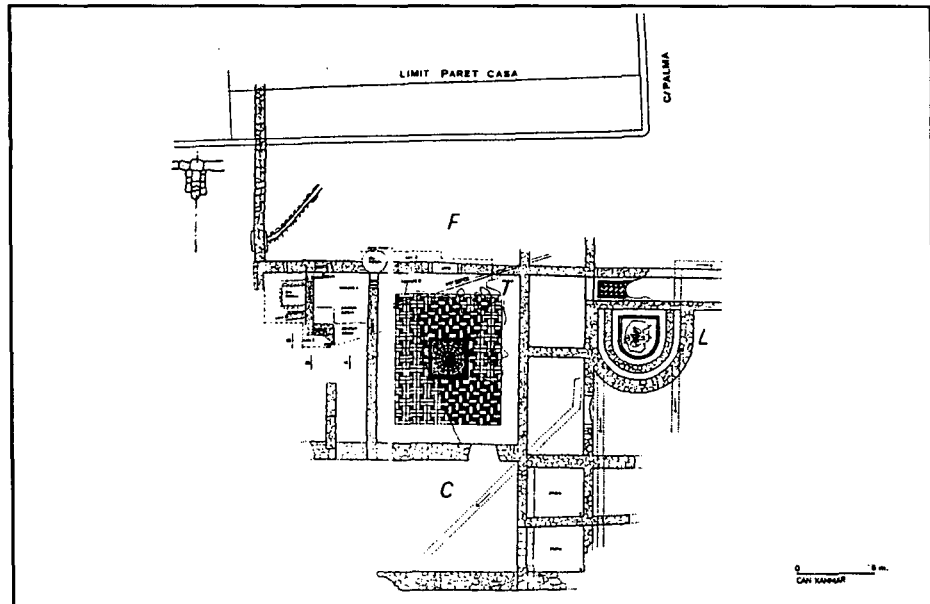
Perfil hipotètic d'un passadís amb escales d'accés a una habitació del costat meridional de la gran sala del mosaic.

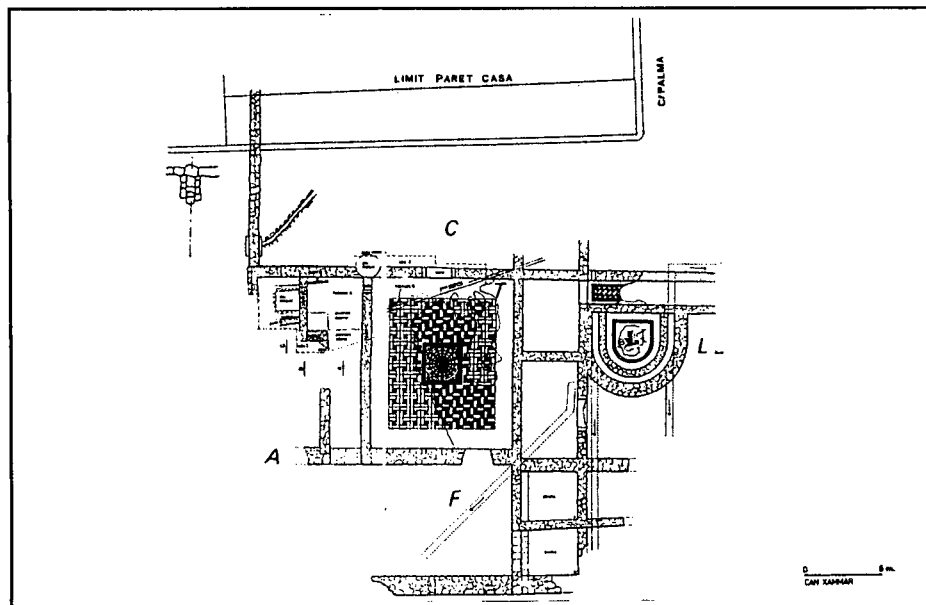
Secció d'una de les clavegueres que procedien de la sala semicircular (dibuix de Marià Ribas).

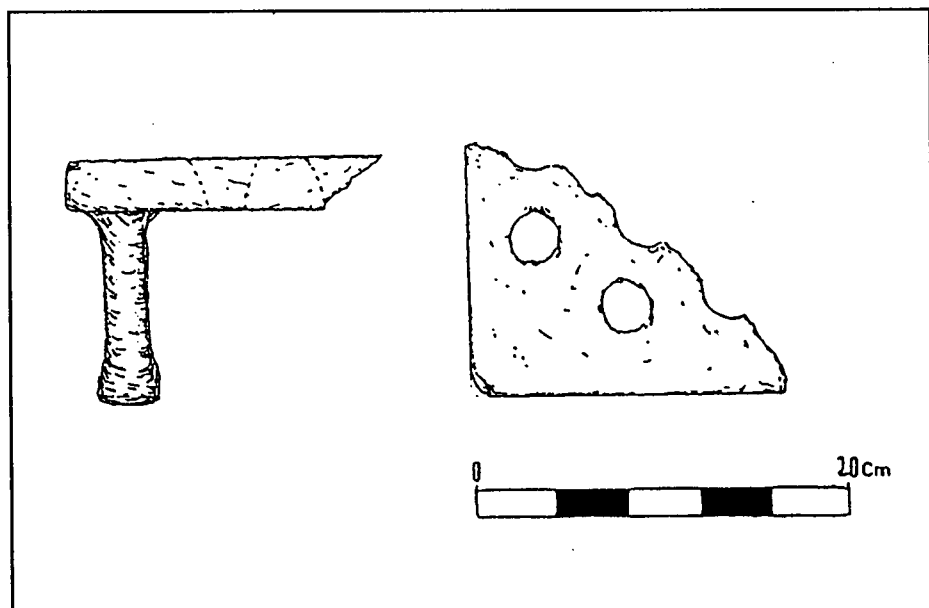
Primera proposta de funcionalitat de les sales, segons plànol de Joan Pera (1992).
P: Palestra, A: Apodyterium (vestidors), F: Frigidarium, C/T: Caldarium/Tepidarium, L: Latrines.

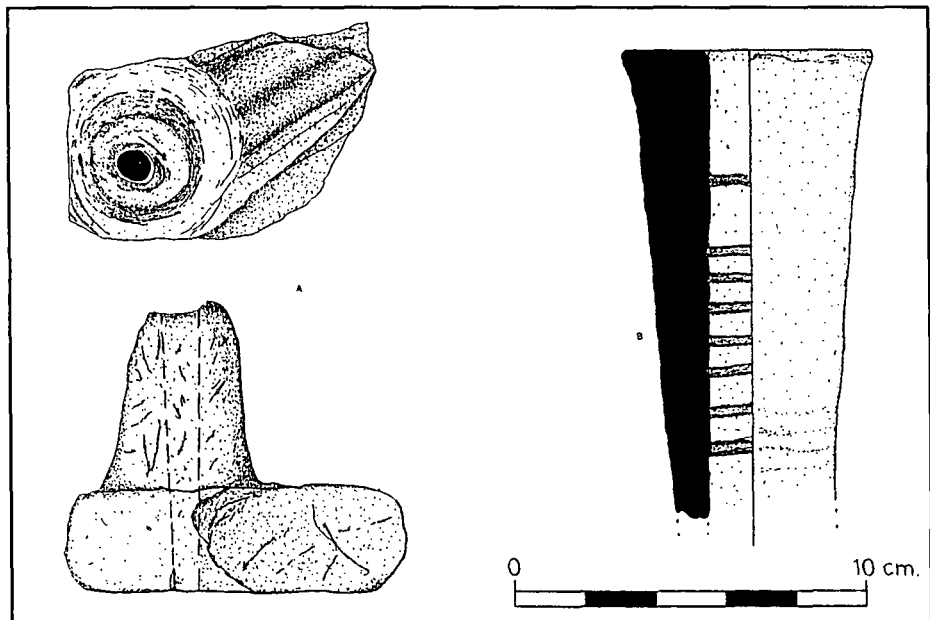
Segona proposta de funcionalitat de les sales, segons plànol de Joan Pera (1992).
F: Frigidarium, T: Tepidarium, C: Caldarium, L: Latrines.

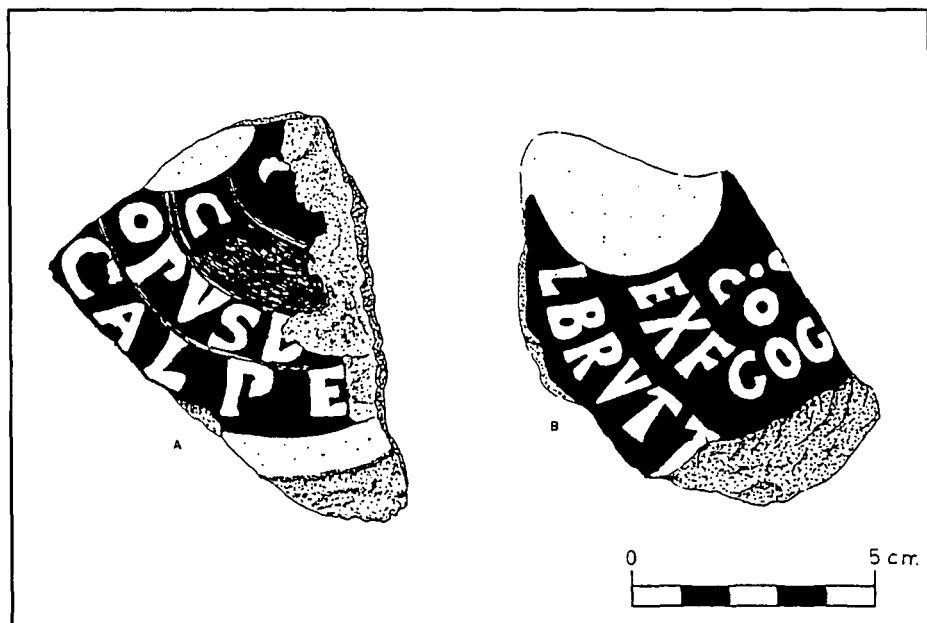
Tercera proposta de funcionalitat de les sales, segons plànol de Joan Pera (1992).
C: Caldarium, T: Tepidarium, F: Frigidarium, L: Latrines.

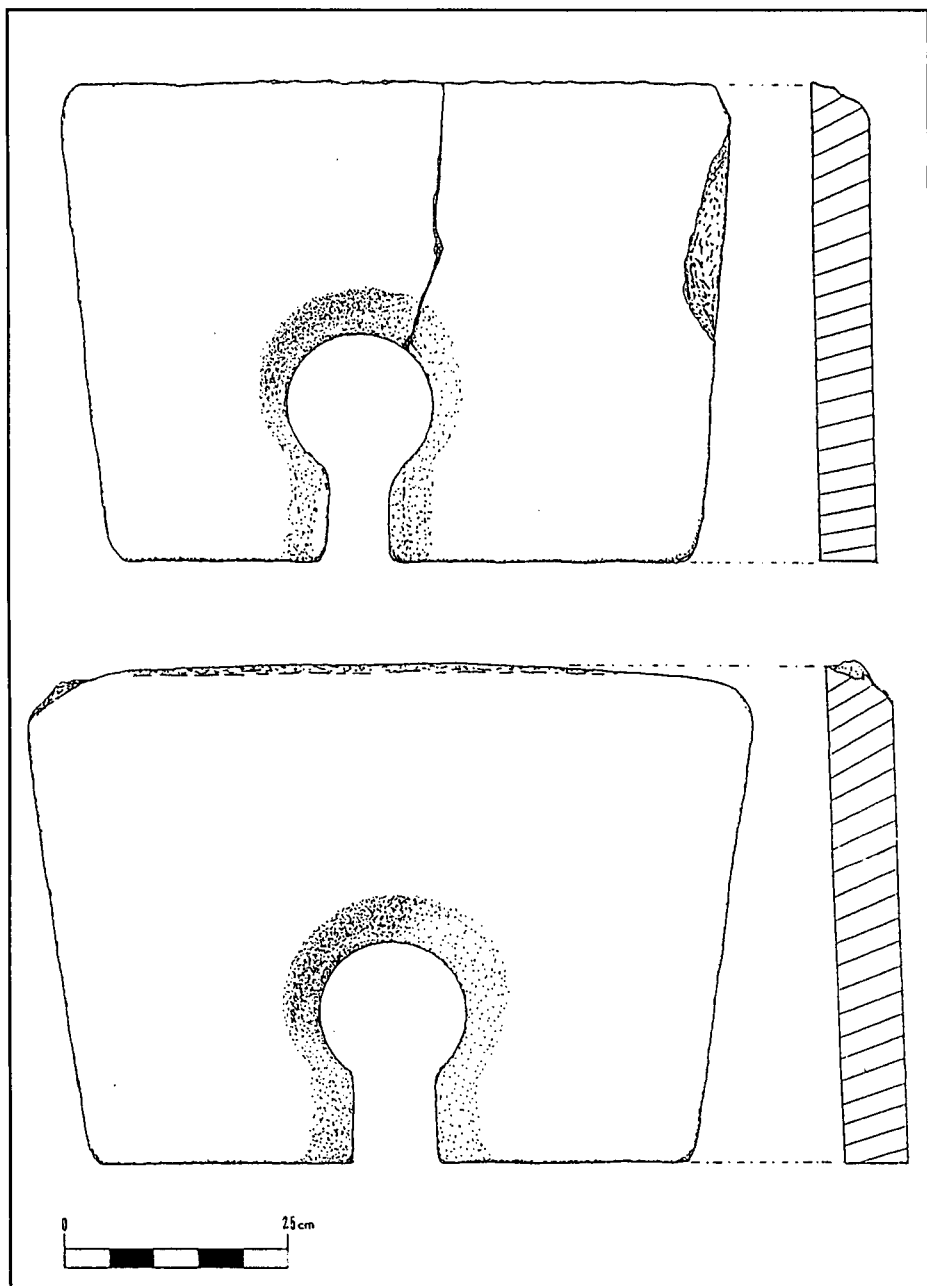
Elements constructius: fragment de peça foradada que sembla que servia de reixat de desaiqua.

Elements constructius: fragments de tegula mammatae i de tubuli.

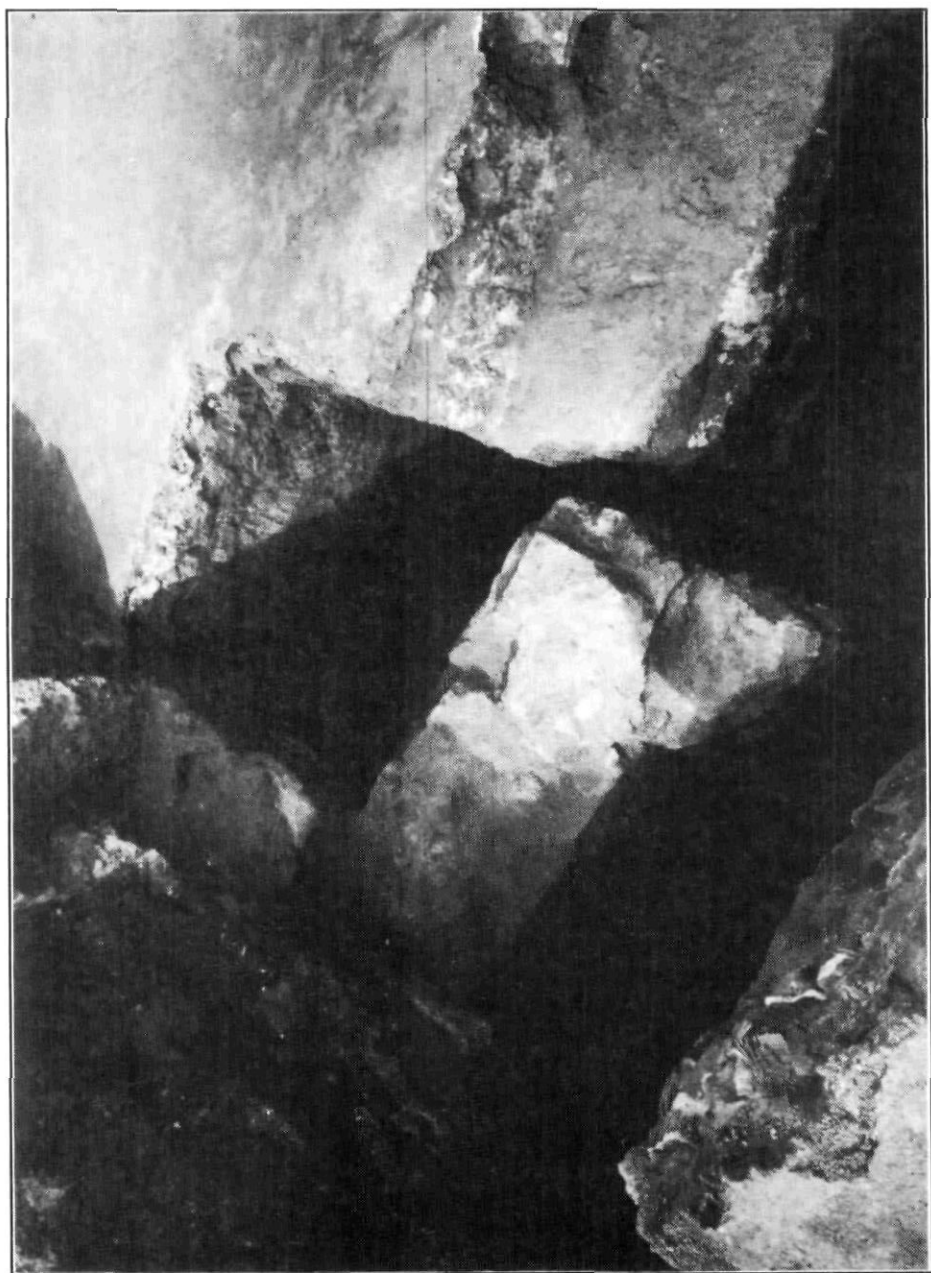
Elements constructius: rajoles amb marca *semilunaris* de terrisser procedents d'Itàlia.

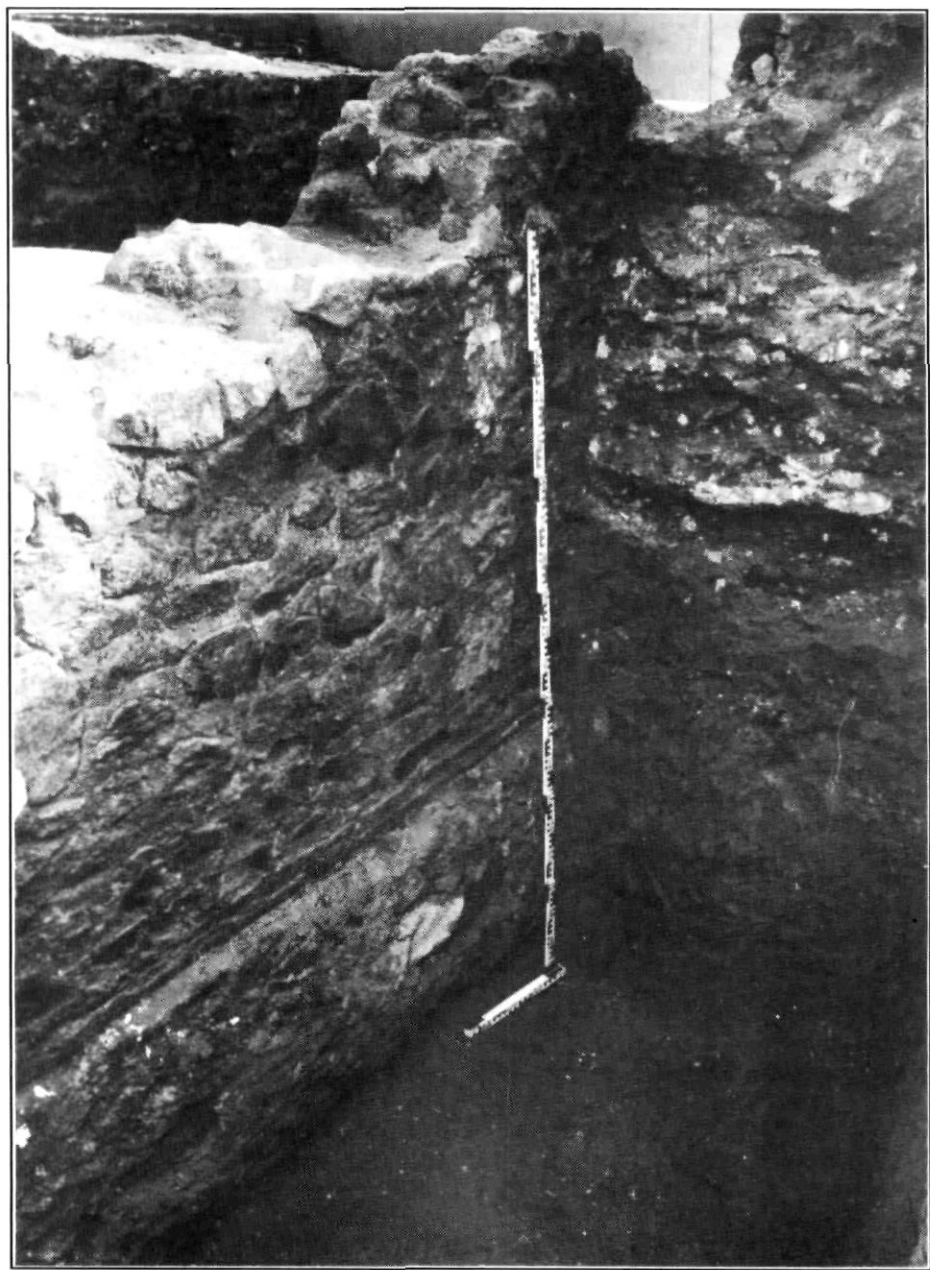
Plaques de marbre que funcionarien com a latrines.

Vista de l'extensió de l'excavació de Francesc Gusi l'any 1970.

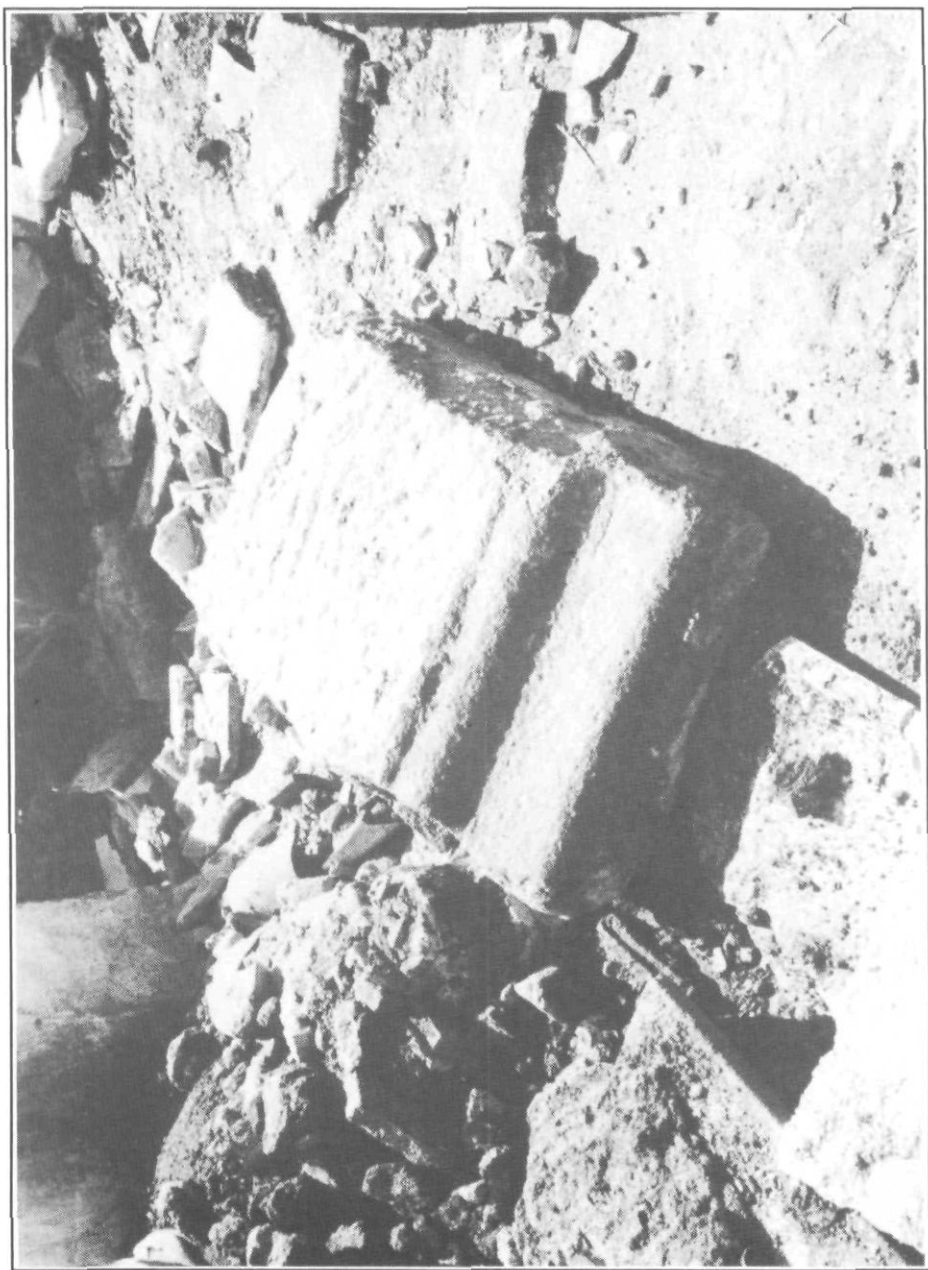
Habitació al costat meridional de la sala dels mosaics, que hipotèticament tindria accés per unes escales pel mur SE. Campanya 1970.

Vista de parament en *opus incertum* i amb una doble filerada de rajoles *semibessali*.
Campanya de F. Gusí l'any 1970.

Campanya de salvament després de la destrucció l'any 1968.
Una de les clavegueres procedents de la sala semicircular.

Campanya de salvament després de la destrucció l'any 1970. Fragment de cornisa.